

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIJ VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
TUPROQSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA
KAFEDRASI**

**IQTISODIY GEOGRAFIYA
ASOSLARI**

ANNOTATSIYA

Ushbu o`quv uslubiy qo`llanma 5140600-geografiya bakalavr ta'lim yo`nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo`ljallangan. Qo`llanmada hozirgi zamon iqtisodiy geografiya fanining ob'yekti va predmeti, asosiy tushunchalari hamda ayrim qonuniyatlari to'g'risida so'z yuritiladi. Shuningdek, unda ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakllarining hamda moddiy ishlab chiqarishning tarmoqlari – sanoat, qishloq xo'jaligi va transport geografiyasining ham qisqacha mazmuni berilgan.

Qo`llanmadan talabalardan tashqari geografiya o`qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchilar:

A.Mavlonov

Taqrizchi:

BuxDU dotsenti Toshev X.R.

IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING O'RGANISH OB'YEKTI, PREDMETI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Iqtisodiy geografiyaning o'rganish ob'yekti va predmeti
2. Iqtisodiy geografiyaning tadqiqot doirasi
3. Iqtisodiy geografiyaning tadqiqot usullari

Har qanday fan singari iqtisodiy geografiya ham o'z tadqiqot ob'yekti va o'rganish predmetiga ega. Uning **ob'yekti** sifatida ma'lum bir joyning (mamlakat, rayon va h.k) xo'jaligi, iqtisodiyotining hududiy tarkibi, hududiy ishlab chiqarish tizimlari xizmat qiladi. Biroq, bu ob'yekt faqatgina iqtisodiy geografiyaga tegishli emas, u, jumladan, iqtisodiyot uchun ham shunday vazifani bajaradi.

Fanning **predmeti**, ya'ni nimani o'rganishi esa ob'yektdan farq qilib, u ancha aniqlikka ega. Shu nuqtai nazardan predmet ob'yektga ko'ra torroq, ammo aniqroqdir; u ob'yektning muayyan bir jihatini o'rganishga qaratilgan. Masalan, iqtisodiyot ishlab chiqarish korxonasi yoki tarmoqlari qay darajada samarali faoliyat ko'rsatishi, ularning xom ashyo, mehnat resurslari va ishlab chiqarish texnologiyasidan foydalanish holati, moliyaviy hamda moddiy jihatlarini o'rgansa, iqtisodiy geografiya aynan shu masalalarni kompleks, ya'ni atroflicha hududiy nuqtai nazardan o'rganadi. Binobarin, bu fan uchun **hududiylik va komplekslik** nihoyatda muhimdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda iqtisodiy geografiya fanining predmetini quyidagicha ta'riflash mumkin: **«Iqtisodiy geografiya iqtisodiy va sotsial (ijtimoiy) geografiya fanining bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashuv xususiyatlari hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi.»** Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, uning aynan geografiya faniga tegishli ekanligidan dalolat beradi. Chunonchi, agar yuqoridagi jumladan «turli mamlakat va rayon» yoki «hududiy» tushunchalari olib tashlansa, u holda mazkur ta'rifning iqtisodiy geografiyaga taalluqliligi qolmaydi.

Demak, aytish mumkinki, ko'rsatilgan so'zlar iqtisodiy geografiya fani ta'rifining «egasi» hisoblanadi. Uning kesimi esa «xususiyatlar» va «qonuniyatlarni» aniqlashdan iboratdir. Darhaqiqat, agar har bir joyning o'ziga xos betakror xususiyati asoslab berilmasa, o'rganilayotgan hodisa yoki voqelik hududiy majmua shaklida

ko'rilmasa va uning shakllanish, rivojlanish qonuniyatlari ochib berilmasa u holda iqtisodiy geografiya alohida, mustaqil **fan** bo'la olmaydi. Zero har qanday fan o'zining tadqiqot predmeti, metodologiya va metodikasiga ega bo'lgan holda albatta u qonuniyatlar, hodisa va voqeliklar orasidagi qonuniy aloqadorliklarni aniqlashi shart. Aks holda u fan emas, oddiy o'quv predmeti bo'lib qoladi.

Iqtisodiy geografiya uchun hudud, hududiy tarkib va tizim, hodisalarning hududiy birligi yoki majmuasi, hududiy iqtisodiy aloqa va munosabatlar asosiy tushunchalar hisoblanadi. Biroq, har bir hudud, joy boshqa joydan farq qilishi lozim. Shu bois, mashhur olimlar aytganlaridek «hamma joyda bor narsa geografiyada mutlaqo bo'lmasligi kerak».

Chindan ham, yer yuzining barcha joyida aynan bir-biriga o'xshash sanoat korxonalari, qishloq xo'jalik ekinlari, shahar va qishloqlar yo'q; aholi joylashuvi ham birday emas. Modomiki shunday ekan, demak hududiy farq bor, bir joyning ikkinchi joyga mutloq o'xshamasligi aniq. Bu esa bevosita iqtisodiy geografiyani qiziqtiradi. Qolaversa, agar hamma joy bir xil relief shaklidan (tekislik yoki tog'likdan), bir xil xo'jalik ixtisoslashuvidan tashkil topganda edi dunyoning o'zi ham bo'lmasdi.

Chunonchi, O'zbekistonning barcha viloyatlarida paxta ekiladi. Agar o'quvchilar viloyat iqtisodiy geografiyasini ta'riflaganlarida faqat shu bilan cheklanishsa, ularning javoblari «qolibli», quruq, barcha joyga tegishli, zerikarli bo'lib, yuqoridagi shartga to'g'ri kelmay qolar edi. Binobarin, bir hududning ikkinchi hududdan farqi ochib berilishi lozim; hatto paxta to'g'risida so'z yuritilganda ham uning turli viloyatlardagi bir-biridan farqi, qanday joyda yetishtirilishi, navi, hosildorligi, yangi yoki eski o'zlashtirilgan joylarda ekilishi kabi hududiy xususiyatlarining yoritilishi talab etiladi.

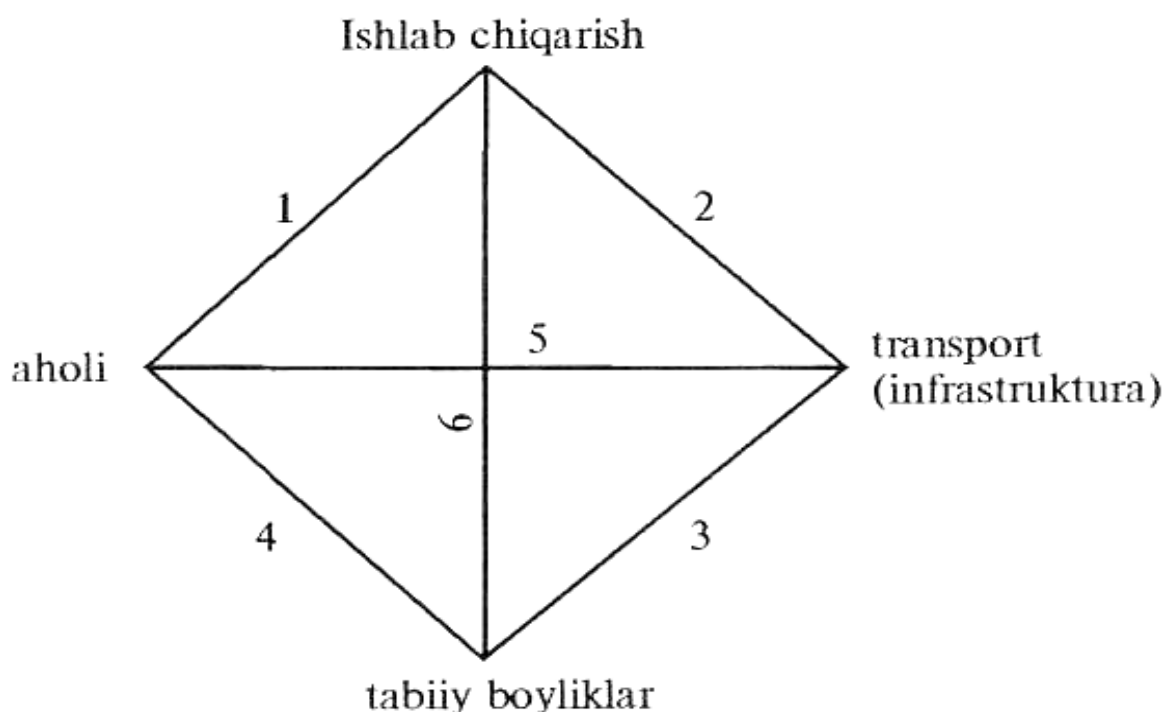
Ko'rinib turibdiki, geografiya hamma vaqt hududiy tafovut, hududiy tengsizlik bilan ish tutadi; uning uchun makonning turli tumanligi muhimdir. Xuddi shunday, tarix uchun davrning, o'tgan kunlarning bir-biriga mutloq o'xshamasligi, zamonning, jamiyat taraqqiyotining aynan bunday kechmasligi katta ahamiyatga ega (agar o'tgan kunlar birday bo'lganda edi, davrlar ham ajralmasdi, tarix fanining o'zi ham bo'lmasdi).

Iqtisodiy geografiyada o'rganilayotgan hodisa avval alohida-alohida tahlil etiladi, so'ngra birgalikda ko'riladi, hududiy majmua shaklida umumlashtiriladi.

Masalan, sanoat geografiyasida avval sanoat korxonalari va tarmoqlari, so'ngra sanoat tuguni yoki rayonlari o'rganiladi; shaharlar geografiyasida dastavval alohida shaharlarning vujudga kelishi va joylanishi ko'rib chiqilib keyinchalik ular ma'lum hududiy birlikda — shaharlar aglomeratsiyasi yoki ularning boshqa tizimlarida (TPK, klass) rivojlanish qonuniyatlari yoritilib beriladi va h.k.

Mazkur fanning uch asosiy hududiy shakli, «geometriyasi» mavjud; ular areal (maydon), nuqta yoki tugun, lenta yoki tasmasimon bo'ladi. *Birinchi* shaklga qishloq va o'rmon xo'jaligi mos keladi, *ikkinchisi* sanoat, aholi va aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasiga, *uchinchisi* transport geografiyasiga tegishlidir. Demak, nuqta, chiziq, maydon va ular orasidagi hududiy aloqa, munosabat iqtisodiy geografiya fanining tub mazmunini tashkil etadi.

Umuman iqtisodiy geografiyaning tadqiqot darajasi ancha keng. Uni quyidagicha tasvirlash mumkin:

1-chizma. **Iqtisodiy geografiyaning tadqiqot doirasi**

Keltirilgan chizmada 4 xil asosiy soha va 6 turda ular orasidagi aloqadorlik iqtisodiy geografiyasining asosiy tadqiqot yo'nalishlari sifatida o'z aksini topgan. Jumladan, bu fan eng avvalo ishlab chiqarish, transport, aholi va tabiiy boyliklarni alohida o'rganadi, shunga mos holda ishlab chiqarish, aholi, transport hamda tabiiy

resurslarning hududiy tarkibi (tizimi) ajratiladi.

Bulardan tashqari, oraliq yo'nalishlar **ham** mavjud:

1. Aholi ↔ ishlab chiqarish;
2. Ishlab chiqarish ↔ transport;
3. Transport ↔ tabiiy boyliklar;
4. Tabiiy boyliklar ↔ aholi;
5. Aholi ↔ transport;
6. Tabiiy boyliklar ↔ ishlab chiqarish.

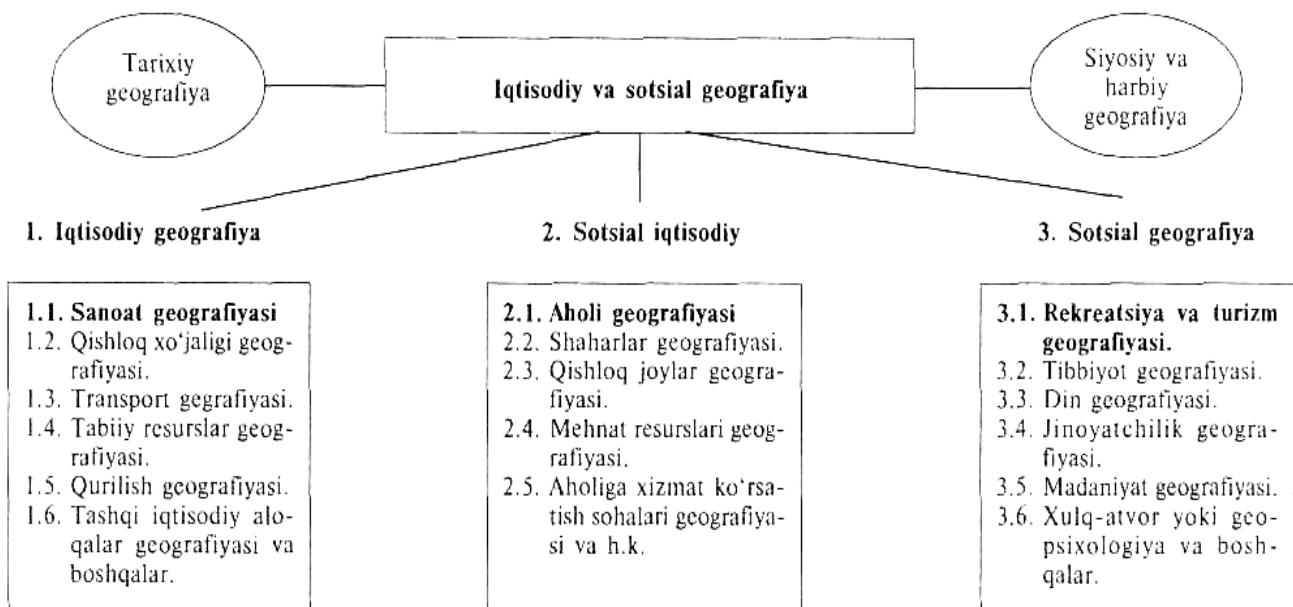
Ta'kidlash joizki, iqtisodiy geografiya alohida sohalarni o'rganishda birmuncha yutuqlarga ega. Ammo oraliq (qirraviy) yo'nalishlar hozircha sustroq tadqiq etilgan va ularni rivojlantirish mazkur fanning istiqbolida katta ahamiyatga ega.

Yana shuni e'tiborga olmoq lozimki, ushbu o'quv kursi faqat iqtisodiy geografiyani o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham berilgan ta'rifda u iqtisodiy va sotsial hamda jahon andozalariga muvofiq holda ijtimoiy geografiyaning bir bo'lagi tarzida keltirilgan. Binobarin, iqtisodiy geografiya sotsial-iqtisodiy va sotsial geografiyaga o'xshash ijtimoiy geografiyaning bir qismidir (2-chizmaga qarang).

O'z navbatida bevosita iqtisodiy geografiyaning tarkibi sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, tabiiy resurslar kabi iqtisodiyot, ishlab chiqarish bilan bog'liq geografiya yo'nalishlari kiradi. Ayni vaqtda iqtisodiy geografiya ijtimoiy geografiyaning qolgan bloklari (qismlari) bilan ham aloqadordir.

Iqtisodiy geografiya ijtimoiy geografiyadan tashqarida boshqa geografik fanlar va eng avvalo tabiiy geografiya bilan bog'liq. Tabiiy va ijtimoiy geografiya inson va tabiat, tabiat va jamiyat juftligini aks ettirgan holda yagona yoki umumiy geografiyani tashkil qiladi. Ammo ular orasida farq ham yo'q emas. Chunonchi, ijtimoiy, shu jumladan iqtisodiy geografiya uchun **joylashuv** xosdir, chunki bu fan turli iqtisodiyot sohasining joylashuv xususiyatlarini o'rganadi. Tabiiy geografiyada esa tabiiy komponentlarning yer yuzida joylashuvi emas, balki ularning vujudga kelish qonuniyatlari, tabiiy geografik jarayonlar tahlil etiladi, baholanadi va bashorat qilinadi.

Iqtisodiy geografiya hodisa va voqeliklarni o'z tadqiqot doirasida o'rganar ekan u muayyan **usul (metod)** lardan foydalanadi. Ular, eng avvalo, kartografik, geografik taqqoslash, statistik, tarixiy, kuzatuv, modellashtirish va boshqalardir.

2-chizma. Ijtimoiy geografiya.

Ma'lumki, geografik fikrlashni hududsiz va uni xaritada tasvirlashsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Binobarin, xaritani geografiyaning «tili» ham deyishadi. Qolaversa, geografik bilimning chegarasi aynan ana shu o'rganilayotgan hodisaning hududiyliigi va uni xaritaga tushira olishi bilan ifodalanadi.

Geografik taqqoslashning ham ahamiyati katta, chunki taqqoslamasdan turib o'rganilayotgan joyning xususiyati, betakrorligini aniqlab bo'lmaydi. Bu esa iqtisodiy geografiyaning asosiy predmeti, maqsadidir. Masalan, O'zbekistonning o'ziga xosligini faqat jahon hamjamiyatidagi boshqa davlatlar bilan taqqoslangan holda aniqlash mumkin, xolos.

Taqqoslash ikki, umumiy holatiga ko'ra o'xshash va o'xshash boimagan ob'yektlar asosida olib boriladi. Tahlil jarayonida har ikki taqqoslanayotgan ob'yekt bir-biridan «uzoqlashib», ularning o'zaro farqi ko'payib boraveradi va, natijada bu ikki voqelikning o'ziga xos, individual xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Biroq, ushbu metoddan foydalanishning eng muhim talabi shundaki, taqqoslash ayni vaqtda (sinxron), parallel holda (birin-ketin emas) amalga oshiriladi. Ikkinchidan, taqqoslanayotgan ob'yektlar ko'lami bo'yicha mumkin qadar bir-biriga tengroq bo'lishi ma'qul. Shu bois O'zbekistonni AQSh bilan yoki Bo'ka shahrini Toshkent bilan taqqoslash unchalik to'g'ri bo'lmaydi.

Modomiki, iqtisodiy geografiya raqam va ko'rsatkichlardan iborat ekan uning uchun statistik metod ham muhimdir. Ushbu metoddan jadval va grafik, diagramma,

turli ko'rsatkich (indeks, koeffitsiyent, prosent, promille va b.) va guruhlash usullaridan foydalaniladi.

Iqtisodiy geografiya, umuman geografiyaning eng asosiy xususiyati shundaki, har bir voqelik yoki jarayon albatta qayerdadir va qachondir, ya'ni muayyan makon va zamonda sodir bo'ladi. Shu jihatdan, tarix bilan geografiya, xronologik yondashuv bilan xorologik (hududiy) yondashuv ajralmas, dialektik dunyoqarashning mukammal birligidir. Tarix va geografiya o'zaro aloqadordir, bugungi geografiya ertangi kun uchun tarixdir, tarix esa o'tmishning geografiyasi hisoblanadi; tarixni to'g'ridan-to'g'ri ko'rib, geografiyani — eshitib bo'lmaydi. Binobarin, geografiya tarixini tarixiy geografiyadan farq qila olish kerak.

Geografiyada tarixiy metoddan foydalanishda o'tmishning barcha «ikirikliklariga» berilmasdan, hozirgi geografik voqelikning vujudga kelishiga sabab bo'lgan muhim tarixiy omillar ko'rib chiqiladi. Shuning uchun bu yerda geografiya oddiy tarixga aylanmasligi lozim.

Shunga o'xshash iqtisodiy geografik bilim va fikrlashning shakllanishida *kuzatish, anketa — so'rov, turli xil bashorat qilish* usullari ham katta ahamiyat kasb etadi. Bunday bilim faqat «*nima qayerda?*» savollariga emas, balki «*u nimaga aynan shu joyda joylashgan?*» savoliga javob bera olishidan ham iborat bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, har qanday bilim singari iqtisodiy geografik bilim ham uch asosiy qismdan tashkil topgan. Bu ham bo'lsa *tahlil* (analiz), *tashxis* (diagnoz) va *bashorat* (prognoz)dir. Afsuski, hozirgi iqtisodiy geografiya ko'proq fakt va raqamlarni yodlab olish, miqdoriy ko'rsatkichlar yoki nomenklatur masalalar to'g'risida ma'lumot beradi, xolos, hodisa va voqeliklar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqadorligi, qonuniy bog'lanishlar esa e'tibordan chetda qoladi.

Shu o'rinda kartografik metod to'g'risida ham aytish lozimki, xaritani bilish geografiyaning asosiy maqsadi bo'lmay, balki u asosiy maqsadga erishish uchun vosita, qurol, usulidir. Qolaversa, xaritani bilish faqat geograflar uchun emas; u barcha, o'zini savodli hisoblagalarga ham zarurdir.

Iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifasi, davr talabiga mos holda, iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishi va jahon geosiyosiy tizimidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Shulardan kelib chiqqan holda, talabalar iqtisodiyot tarmoqlarining joylanish va rivojlanish qonuniyatlarini, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining mustahkamlanishi, uning hududiy xususiyatlari, mintaqalar ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlanishi kabi masalalarni bilib olishlari zarur.

Mazkur fanning nazariy va amaliy ahamiyati eng avvalo halqaro mehnat taqsimoti, iqtisodiyotning globallasuvi, integratsiya jarayonlari, turli mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning amalga oshirish yo'llari yoki ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning ekologik muammolari, urbanizatsiya va shaharlar rivojlanishi to'g'risida ilmiy g'oya va tushunchalarni yaratishdan iborat. Bundan tashqari, ushbu fanning dunyoviy va diniy, madaniy, ma'rifiy ahamiyati ham katta. «**Vatanni sevmoq iymondandir**», bu haq gap. Ammo Vatanni sevish uning ichki jihatlari, imkoniyat va boylklari, shahar va qishloqlari, voha va vodiylari, tog' va tekisliklari, iqtisodiyotning ixtisoslashuviga o'xshash xususiyatlarini, betaktorligi va jozibaligini, geosiyosiy mavqei hamda jahon hamjamiyatida tutgan o'rnini chuqur anglamoq talab etiladi. Shu nuqtai nazardan iqtisodiy geografiyaning tarbiyaviy, vatanparvarlik ahamiyati ham beqiyosdir.

Tayanch tushunchalar

1. **Iqtisodiy geografiya** - iqtisodiy va sotsial (ijtimoiy) geografiya fanining bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashuv xususiyatlari hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi
2. **Hududiylik** - geografiya eng birinchi tamoyilidir. Zero, geografiyani hududiy munosabatsiz, makon tushunchasiz tasavvur qilib bo'lmaydi.
3. **Komplekslilik** – bu yerda kompleks ishlab chiqarishini ijtimoiy yoki hududiy tashkil etish shaklini emas, balki masalaga, fan ob'yekti va predmetiga yondashuv ma'nosini anglatadi. Ayni paytda komplekslik geografiya fani uchun alohida usul ham emas, aksincha, u asosiy tamoyillardan bir bo'lib, ushbu fanning o'ziga xos va tub mohiyatini ifodalaydi.

Testlar

1. Iqtisodiy geografiya ob'yekti qaysi javobda to'g'ri keltirilgan ?
 - A) Ma'lum bir joy xo'jaligi, iqtisodiyotini hududiy tarkibi, hududiy ishlab chiqarish tizimlari.
 - B) Hududiy ishlab chiqarish majmualari.
 - D) Ma'lum bir mamlakat yoki rayonning xo'jaligi
 - E) Turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashuv xususiyatlari:
 - F) Barcha javoblar noto'g'ri.
2. Iqtisodiy geografiya eng muhim tamoyillarini aniqlang ?
 - A) Rayonlashtirish, ekologik
 - B) Hududiylik, komplekslilik
 - D) Tarixiylik, rayonlashtirish
 - E) Statistik, kartografik
 - F) Komplekslilik, demosentrizm.

3. Quyidagilardan qaysi birini iqtisodiy geografiyaning asosiy tadqiqot yo'nalishiga kiritish mumkin ?

- A) ishlab chiqarish B) tabiiy boyliklar D) aholi
E) transport (infrastruktura) F) barcha javoblar to'g'ri.

4. Iqtisodiy va sotsial (ijtimoiy) geografiya nechta tarkibiy qismdan iborat?

- A) 3 ta B) 4 ta D) 5 ta E) 6 ta F) 2 ta

5. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy geografiyaga tegishli emas?

- A) Transport geografiyasi B) Qurilish geografiyasi
D) Qishloq xo'jalik geografiyasi E) Shaharlar geografiyasi
F) Tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy geografiya fanining o'rganish obektiga ta'rif bering ?
2. Ushbu fanning boshqa fanlar bilan qanday aloqalari bor?
3. Iqtisodiy geografiyada qaysi metodlardan foydalaniladi?
4. Ijtimoiy geografiya va uning tarkibiy tuzilishini tushuntirib bering.
5. Iqtisodiy geografik bilim nima uchun kerak.

IQTISODIY GEOGRAFIYANING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Reja:

1. Iqtisodiy geografiyadagi tushunchalar haqida umumiy ma'lumot.
2. Hududiy mehnat taqsimoti.
3. Iqtisodiy rayonlashtirish.
4. Hududiy ishlab chiqarish majmualari.
5. Iqtisodiy geografik o`rin.

Har bir fanning o'ziga xos tushuncha va qonuniyatlari boladi. Iqtisodiy geografiyada ular: *hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari va iqtisodiy geografik o'rin* hisoblanadi. Aytish mumkinki, bular iqtisodiy geografiyaning «**oyoq va qo'llari**» tayanch ustunlaridir. Ana shu to'rtlikni yaxshi o'zlashtirgan kishi iqtisodiy geografik fikrlash va bilimga ega bo'la oladi. Ularni qisqacha ko'rib o'tamiz.

Hududiy mehnat taqsimoti — iqtisodiy geografiyaning asosiy, fundamental tushunchasi hisoblanadi. Chunki ushbu fanning qolgan barcha tushunchalari, hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq.

Hududiy mehnat taqsimotini iqtisodiy geografik jarayon, uning natijasida vujudga kelgan rang-barang iqtisodiy makonni, ishlab chiqarishning hududiy tarkibini, «*areal, nuqta va chiziqlarning*» o'zaro munosabatini iqtisodiy geografik vaziyat yoki holat sifatida ko'rish mumkin.

Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Agar ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida kishilarning kasb-hunari, nima bilan mashg'ul bo'lishi (o'qituvchi, muhandis, tabib va h.k.) shakllansa, hududiy mehnat taqsimoti Iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishiga, iqtisodiy makonning turli-tumanligiga olib keladi.

Hududiy mehnat taqsimotining doimiy «yo'ldoshi» yoki uning ajralmas jihati ixtisoslashuvdir. Ammo **ixtisoslashuv** ham ijtimoiy va hududiy bo'ladi. Bu yerda hududiy ixtisoslashuv nazarda tutiladiki, u turli joylarning ma'lum mahsulot ishlab chiqarishi bilan shug'ullanishini anglatadi.

Ta'kidlash lozimki, ixtisoslashuv barcha narsa yoki mahsulotni ishlab chiqarish bilan belgilanmaydi. Uning uchun quyidagilar talab etiladi:

- mazkur tarmoq mintaqa yoki milliy iqtisodiyot tarkibida salmoqli o'ringa ega bo'lmog'i lozim;

- yaratilgan mahsulot mahalliy ehtiyojni to'la qondirgan holda tovar sifatida bozorga chiqarilishi kerak;

- ixtisoslashuv rayonlararo yoki mamlakatlararo tovar ayirboshlash, tashqi savdo aloqalarini taqozo etadi va h.k.

Yuqoridagi talablarga muvofiq aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi tabiiy gaz, paxta va paxta tolasi, ipakchilik, qorako'lchilik, meva va sabzavotchilikka ixtisoslashgan. Aynan ana shu va yana bir qator iqtisodiyot tarmoqlari mamlakatimizning halqaro mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beradi.

Demak, hududiy mehnat taqsimoti ishlab chiqarishni iqtisodiy makonda alohida sohalar bo'yicha «*bo'lib*» yuboradi. Natijada har bir joyning «*kimligi*», nima bilan shug'ullanishi vujudga keladi. Shuning uchun ixtisoslashgan tarmoq orqali joy (mamlakat, viloyat, rayon, shahar va h.k.) tushuniladi, joy esa — uning nima bilan mashhurligini bildiradi. Masalan, *kofe* deganda **Braziliya**, Braziliya deganda kofe; **O'zbekiston** deganda *paxta*, paxta deganda O'zbekiston; *ko'mir* deganda **Angren**, Angren deganda ko'mir ...

Hududiy mehnat taqsimotining shakllanishiga qator omillar ta'sir qiladi. Ularga *tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar, aholi va mehnat resurslari, iqtisodiy geografik o'rin, bozor iqtisodiyoti* (talab va taklif munosabati) kabilar kiradi. Jumladan, tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning turli tumanligi mamlakat yoki mintaqada xo'jalik yuritishning turli yo'nalishlarini vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Tog', voha va vodi, cho'l, o'rmonzor, issiq iqlim yoki qurg'oqchilikda shularga mos holda iqtisodiyot ixtisoslashuvi ham turlicha bo'ladi. Faraz qilaylik, agar O'zbekiston hududi (tabiati) faqat Qizilqum cho'llari yoki Ustyurt platosi yoki faqat Farg'ona

vodiysidek bo'lganda, ehtimol, xo'jalik tizimi ham ancha bir tomonlama bo'lar edi.

Shu nuqtai-nazardan aytish mumkinki, mamlakat, mintaqa hududining yer usti tuzilishi, iqlim, qazilma boyliklari qanchalik turli-tuman bo'lsa bu yerda hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiyotni kompleks rivojlantirish uchun shunchalik katta imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Hududning tabiiy geografik jihatdan har xilligi bu uning «*baxtidir*», zero tabiatda, Yer yuzida yomon joy yo'q, balki *nodon* geograf bor. Sababi, har bir joy, landshaft albatta ma'lum bir sohaga qulay, boshqasiga noqulay bo'lishi mumkin; **asosiy maqsad** — ana shu joyning nimaga qulayligini aniqlash va undan to'g'ri foydalanishdir. Shunday qilinsa, ko'pgina ekologik muammolarning oldi ham olinar edi.

Yer yuzida tog' ham yaxshi, tekislik ham, suv ham, quruqlik, cho'l va voha ham, shahar va qishloq ham va h.k. Lekin ularning har biri ma'lum, muayyan maqsadda yaxshi. Ayni vaqtda bunday «geojuft»larning borligi dunyoning butligi, jamiyat taraqqiyoti, hududiy mehnat taqsimotining amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Tabiiy omillardan tashqari hududiy mehnat taqsimotiga ijtimoiy-iqtisodiy omillar, xususan hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti omili katta ta'sir ko'rsatadi. Qolaversa, tabiiy va mehnat resurslari xo'jalikning rivojlanish va joylanishiga qulaylik yaratish mumkin, ammo shu mahsulotni yetishtirish yoki yetishtirmaslik talab va ehtiyojga, bozorga bog'liq. Binobarin, hozirgi davrda nimaga ixtisoslashuvni eng avvalo bozor belgilaydi.

Hududiy mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv, tashqi iqtisodiy aloqalar transportsiz amalga oshmaydi. Transport iqtisodiy geografik jarayonlarni harakatga keltiruvchi asosiy kuch, iqtisodiyotning qon tomiridir.

Hududiy mehnat taqsimotining bir necha bosqichlari (darajalari) mavjud:

- halqaro mehnat taqsimoti;
- mamlakatlararo mehnat taqsimoti;
- mamlakat ichidagi mehnat taqsimoti;
- yirik iqtisodiy mintaqalar (viloyatlararo) doirasidagi mehnat taqsimoti;
- viloyat ichidagi (quyi ma'muriy rayonlar yoki tumanlararo) mehnat taqsimoti;
- mahalliy mehnat taqsimoti (qishloq tumanlari doirasida).

Birinchi va ikkinchi bosqichlarning har ikkida ham mehnat taqsimoti davlatlararo bo'ladi. Biroq, ikkinchisida bu taqsimot yirik hududiy-iqtisodiy Ittifoq yoki uyushmalar doirasida, masalan, Yevropa Ittifoqi, Shimoliy Amerika erkin savdo mintaqasi kabilarda amalga oshiriladi.

Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlariga mos holda bozorlar shakllanadi

va tovarlarning yuqori bozorlarga chiqishi, ixtisoslashuv faqat pastki, quyi darajadagi bozorlar to'yingan, to'ldirilgan holdagina sodir bo'ladi. Aynan shu maqsadda mamlakatimiz rahbariyati eng avvalo mahalliy, mintaqaviy va milliy bozorlar talabini to'la qondirish asosida halqaro bozorga chiqishga, respublika mehnat taqsimotini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat bermoqda.

Iqtisodiy rayonlashtirish. Har bir fanning o'ziga xos va o'ziga mos, birlamchi tushunchasi bor. Masalan, biologiyada *hujayra*, kimyoda *malekula*, fizikada *atom*, tarixda — *davr* va h.k. Geografiyaning bosh tushunchasi rayondir. Iqtisodiy rayon esa iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchasi hisoblanadi.

Boshqa fanlarda bo'lganidek, birlamchi tushuncha ham oson va ham qiyindir. Umuman, rayon deganda ma'lum o'xshashlikka ega bo'lgan hududning bir qismi nazarda tutiladi. Tabiiy geografiyada, masalan, *botqoqlik*, *tepalik*, *tog'lik*, *tekislik*, *cho'l* va boshqa *landshaft* turlari **rayon** hisoblanadi, chunki ular shu jihatlari bilan atrof, qo'shni hududlardan farq qiladi. Iqtisodiy geografiyada *tog'-kon*, *dehqonchilik*, *chorvachilik*, *dam olish* kabi mintaqa-rayonlarni ajratish mumkin.

«Rayon» tushunchasining *murakkabligi* shundaki, u tashqaridan qaraganda oddiy ko'rinsada, ichki tuzilishi bo'yicha rang-barang, murakkab hududiy tizimdir. Masalan, **Farg'ona** iqtisodiy rayonini olaylik; ushbu rayon (mintaqa) respublika mehnat taqsimotida avtomobilsozlik, oziq-ovqat sanoati, paxta va pilla, meva yetishtirishga ixtisoslashgan. Ammo mazkur tarmoqlar vodiyning barcha qismlariga ham xos emas; qolaversa bulardan tashqari mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlari ham mavjud.

Mazkur tushunchaning *yana bir mushkullik tomoni* uning hududiy ko'lami bo'yicha ko'p bosqichli, ko'p «qavatli», ekanligidir. Chunonchi, Janubi-sharqiy Osiyo, Yevropa, Sibir, Farg'ona vodiysi, Toshkent viloyati, Bekobod tumani, uning «Oybek» jamoa xo'jaligi ham rayondir. Demak, rayon ichida rayon, uning tarkibida yana «rayoncha», (xuddi «matryoshka» o'yinchog'idek). Ehtimol, geografiya fanining muhim bir xususiyati aynan ana shunday turli masshtabda fikrlay olish qobiliyatiga ega bo'lishidadir.

Uchinchi qiyinchilik ilmiy adabiyotlarda rayonga o'xshash tushunchalarning mavjudligida bo'lsa kerak. Jumladan, ingliz tilidagi *region*, nemis tilidagi *landshaft*, fransuzcha *peyzaj*, o'zbek tilida *mintaqa*, *tuman*, *nohiya* kabilar ham, umuman olganda, hududning bir qismini bildiradi. Bu atamalarning barchasi ishlatishga haqli, biroq ularning o'z o'rnida qo'llanilishi ma'qul. Masalan, **region** kattaroq hududni (xususan halqaro iqtisodiy munosabatlar va siyosiy geografiyada), **landshaft** — tabiiy geografik muhitni, **peyzaj** — qaysi bir joy manzarasini tavsiflashda qo'l keladi.

Yana boshqa bir chalkashlik bor: baynalminal mazmunga ega bo'lgan «**rayon**» tushunchasi haqiqiy geografik borliq va shu bilan birga ma'muriy hududlarga ham tegishli. Uning ustiga, ushbu so'zni barcha holatlarda mahalliyashtirish — nohiya yoki tumanga o'girish maqsadga muvofiq emas. Shu nuqtai nazardan oddiy tabiiy geografik rayonlarni (to`g, cho'l voha va h.k.) tuman, iqtisodiy rayonlarni-iqtisodiy nohiya shaklida aytish mutlaqo noto'g'ri.

Iqtisodiy rayon hosil qiluvchi omillar ham hududiy mehnat taqsimoti omillariga o'xshab ketadi. Chunki, iqtisodiy rayonlar hududiy mehnat taqsimoti jarayonining hosilasi, natijasidir (hududiy mehnat taqsimoti→ ixtisoslashuv →iqtisodiy rayon). Bu omillar tabiiy boyliklar, mehnat resurslari, hududning yaxlitligi, yirik rayon hosil qiluvchi markaz yoki markazlarning mavjudligi va, albatta, iqtisodiy geografik o'rin hamda ixtisoslashgan xo'jalik tarmoqlarining shakllanganligidir. Demak, bu yerda eng avvalo ikki muhim omilni ko'rsatish mumkin: iqtisodiy (tabiiy va mehnat resurslari asosida ixtisoslashuv) va geografik (hududning yaxlitligi va uning geografik joylashganligi).

Iqtisodiy rayonlar dunyoning barcha mamlakatlarida, ularning maydonini katta-kichikligidan qat'iy nazar, mavjud. Bu rayonlar yirik iqtisodiy mintaq (zona), asosiy va mahalliy darajada bo'ladi. Shuningdek, iqtisodiy rayonlarni ma'muriy-hududiy birliklar, masalan, viloyat miqyosida ham ajratiladiki, ularni boshqarish boshqa tipdagi rayonlarga qaraganda osonroq va qulayroq.

Xo 'sh, iqtisodiy rayonlar nima uchun kerak? Avvalambor bu rayonlarsiz iqtisodiy geografiya fanining o'zi ham bo'lmaydi (rayon — *joy, yer, hudud*, demak «**geo**»). Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, iqtisodiy rayon iqtisodiy geografiyadir. Binobarin, iqtisodiy geografiya fanining tarixi iqtisodiy rayonlarning shakllanishi, hududiy mehnat taqsimotining natijasidir.

Iqtisodiy rayonlarsiz, hududning ichki jihatdan iqtisodiy turli-tumanligini anglamasdan turib mamlakat iqtisodiy geografiyasini o'rganish mumkin emas. Zero, har qanday davlatning iqtisodiy salohiyati va xavfsizligi uni tashkil qilgan mintaqalar birligi bilan ifodalanadi; mintaqalar, ichki hududlarsiz «mamlakat» mavhum tushuncha bo'lib qolaveradi. Bundan tashqari, mamlakat iqtisodiy geografiyasini faqat xo'jalik tarmoqlari orqali, «yoppasiga», umuman yoki «o'rtacha» o'rganib bo'lmaydi.

Nazariy va asosiy jihatdan iqtisodiy rayonlar har qanday davlatning mintaqaviy siyosatini olib borishda zarur. Sababi, davlat o'zining barcha ichki qismlariga, ularning imkoniyat va ehtiyojlari, muammolaridan kelib chiqqan holda «muomala» qiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning mintaqaviy siyosati maxsus vositalar (byudjet-kredit, soliq, investitsiya mexanizmlari) yordamida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan tartibga solib, boshqarib boradi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari. Iqtisodiy geografiyadagi bu tushuncha ham uning tub mohiyatini belgilaydi. O'z nomidan ma'lum bo'lishicha, u ma'lum hududda xo'jalik tarmoqlarining joylanishi, majmua (kompleks) shaklida faoliyat ko'rsatishini bildiradi.

Alohida olingan hududda (u aholi punkti, viloyat yoki real iqtisodiy rayon bo'lishi mumkin) ishlab chiqarish korxonasi va tarmoqlari oddiy, birga joylashgan yoki ular o'zaro aloqadorlikda rivojlanib borayotgan bo'ladi. Huddi shu ikkinchi ma'noda hududiy ishlab chiqarish majmualari ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning eng samarali shakli hisoblanadi. Chunki, korxonalarni alohida-alohida, tarqoq joylashtirgandan ko'ra ularni bir-biriga yaqin qurish katta samara beradi. Bunda har bir korxonasi uchun emas, balki ularning barchasiga yagona **infrastruktura tizimi** — *yo'l, yer osti va yer usti qurilmalari, suv, elektr energiya* va boshqa shaxobchalar quriladi, natijada anchagina (taxminan 40 foizgacha) kapital mablag' tejaladi. Ana shunday masofa-transport harajatlari kamaytirish hamda korxonalarining o'zaro faoliyat ko'rsatishi tufayli yuzaga kelgan samaradorlikni **iqtisodiy-geografik samaradorlik**, deb ta'riflash to'g'ri bo'ladi.

Masalan, paxta tozalash zavodlari odatda paxta yetishtiruvchi rayonlarda quriladi. Agar ularga yaqin joyda yog' zavodi qurilsa, yana ayni muddao bo'ladi, ushbu korxonalar chiqindilari asosida esa chorvachilik fermalarini ham rivojlantirsa bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, bir hududda ishlab chiqarishning qator korxonasi yoki tarmoqlari: paxta dalalari, paxta tozalash va yog' zavodlari, chorva fermasi mavjud. Ularning barchasi uchun yagona infrastruktura va aholi joylashuv tizimlari xizmat qiladi.

Yana boshqa bir misol: sho'x oqar tog' daryosiga GES qurildi, deb faraz qilaylik. GES, ya'ni arzon elektr energiya asosida «energiyatalab» sanoat korxonalari, jumladan alyuminiy zavodi tashkil etiladi, uning negizida esa kabel yoki elektrtexnika mashinasozligi, radio va priborsozlikni rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratiladi. Bulardan tashqari, suv ombori pastki hududlarni sug'orishda, uning atrofida sport, dam olish (rekreatsiya) zonalarini barpo qilishda ahamiyatli bo'ladi. Ko'rib turibsizki, bir hududda ishlab chiqarishning qator tarmoqlari mavjud.

Yuqoridagi misollardan ayon bo'lishicha, hududiy ishlab chiqarish majmualari ma'lum bir joyda ishlab chiqarish korxonasi tarmoqlarini yagona infrastruktura hamda aholi joylashuvi va tizimlari asosida barpo etish va ularni o'zaro uyg'unlashtirilgan holda rivojlantirishni anglatadi. Shu ma'noda ular, shubhasiz, iqtisodiy geografiya fanining eng katta yutug'idir.

Hududiy majmualar faqat iqtisodiyotdagina emas, balki noishlab chiqarishda, jumladan aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etishda ham bor.

Chunonchi, *tibbiyot, maishiy xizmat ko'rsatish, savdo majmualari* (komplekslari) shular jumlasidandir. Masalan, korxonada *korxonada, poliklinika, diagnostika markazi; bolalar bog'chasi va yaslining* birgalikda joylashuvi; *sartaroshxona, turli xil ta'mirlash korxonalari, kimyoviy tozalash, hammom* va boshqalar bir joyda hududiy majmua shaklida tashkil etiladi.

Hududiy ishlab chiqarish (va noishlab chiqarish) majmualari *kombinatlashuv* jarayoni asosida vujudga keladi. Ma'lumki, ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil etishning bu shaklida bir xom ashyodan bir necha xil mahsulot yetishtirish yoki bir hududda — joyda turli korxonalarni qurish mumkin.

Albatta, hududiy majmualarning iqtisodiy samaradorligi ma'lum bir chegarada yuzaga keladi. Agar bunday majmualar haddan tashqari hududiy va tarkibiy jihatdan kattalashtirilsa iqtisodiy samaradorlik evaziga qator qiyinchiliklar, muammolar vujudga keladi: xom ashyo va mehnat resurslari yetishmaydi, transport harajatlari ko'payadi, ekologik vaziyat buziladi, boshqarish qiyin bo'ladi va h.k. Binobarin, hududiy majmualarning nisbatan kichikroq bo'lgani ma'qul (aksariyat rivojlangan xorijiy davlatlarda xuddi shunday).

Endi, hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy geografiyaning oldingi tushunchalari bilan munosabati, aloqasini ko'rib chiqaylik. Bu o'rinda aytish mumkinki, har qanday iqtisodiy rayon o'ziga xos hududiy ishlab chiqarish majmuasidir (bu yerda majmua mintaqaviy rivojlanishning maqsadi yoki real holati bo'lishi mumkin). Ammo, yuqorida aytganimizdek, hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy rayonlarning quyi, mahalliy bosqichlariga muvofiq holda qarash ma'qulroq.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari ham hududiy mehnat taqsimotining natijasidir. Shu bilan birga ular ma'lum ma'noda bu taqsimotning aksi, hisoblanadi. Chunki, agar hududiy mehnat taqsimoti oqibatida ishlab chiqarish iqtisodiy makonda parchalansa, hududiy majmuasida ular, aksincha, birlashadi, to'planadi, ya'ni *differentsiatsiya integratsiyaga* olib keladi. Biroq, hududiy majmualar doirasida ham mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv, hududiy va ishlab chiqarish mujassamlashuvi mavjud.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy yo'nalishlari bo'yicha turlicha; ular *tog'-kon, qayta ishlash, qishloq xo'jaligi, agroindustrial, rekreatsiya-turizm, dengiz xo'jaligi, poytaxt shaharlar ta'sir doirasida* shakllanishi mumkin. Har qanday holda ham ular iqtisodiy geografiyaning eng muhim, sifat jihatidan mukammal tizim ko'rinishiga ega bo'lgan belgisidir. Balkim iqtisodiy geografiyaning iqtisodiyot geografiyasi emas, iqtisodiy geografiya bo'lishiga ham aynan ana shu hududiy majmualar sababchidir. Shu bois hududiy ishlab chiqarish majmualari hozirgi

iqtisodiy geografiyaning asosiy tadqiqot ob'yekti hisoblanadi.

Iqtisodiy geografik o'rin — iqtisodiy geografiyaning aniq tushunchasi, uning «kalitidir». Chunki, ushbu tushuncha orqali korxonalar, shahar yoki boshqa hududiy ob'ektlarning nima uchun xuddi shu joyda qurilganligi va nima sababli shu darajaga yetganligini anglab olinadi. Shu naqtai nazardan iqtisodiy geografik o'rin iqtisodiy geografik bilimning o'ziga xos usulidir (iqtisodiy rayonlashtirishga ham xuddi shunday metod sifatida qarash mumkin).

Iqtisodiy geografik o'rin — bu ma'lum bir hududiy ob'yektning, ya'ni korxonalar, shahar, viloyat, yoki mamlakatning o'zidan tashqarida yotgan geografik ob'ektlarga (tog`, daryo, dengiz, chegara, konlar, yo'l va h.k.) nisbatan joylashuvi va ularning ko'rilayotgan ob'yektning iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri demakdir.

Bu yerda quyidagilarga e'tibor bermoq lozim:

— iqtisodiy geografik o'rin tushunchasida ko'rilayotgan ob'yekt bitta, yagona, uning tashqarisidagi, atrofdagilar esa bir nechta;

— markaz va tashqi ob'ektlar o'rtasida hududiy-iqtisodiy aloqa va munosabatlar bo'ladi va ular bir tomonga, ya'ni ko'rilayotgan joyga nisbatan tahlil etiladi;

— iqtisodiy geografik o'rin tarixiy tushunchadir, chunki ma'lum bir joyning o'rnini vaqt o'tishi bilan qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin;

— iqtisodiy geografik o'rin turli bosqichli (mikro, mezo va makro o'rin) va har xil tarkibiy qismlarga ega (gidrogeografik, agrogeografik, transport-geografik o'rin va h.k.);

— iqtisodiy geografik o'rin davlat darajasida ko'rilganda u siyosiy mazmunga, ya'ni siyosiy geografik o'rin ma'nosini oladi.

Qator misollarga murojaat qilaylik: Toshkent viloyatidagi **Bekobod** shahrida respublikamizda yagona qora metallurgiya korxonasi qurilgan. Nima uchun ushbu korxonalar aynan shu shaharda joylashtirilgan? Sababi — Bekobodning iqtisodiy geografik o'rnini qulay: u Toshkent, Mirzacho'l hamda Farg'ona iqtisodiy rayonlariga yaqin joylashgan; shahar yaqinida Farhod GES, qurilish bazasi-sement zavodi ham mavjud; korxonalar mahsuloti asosan Toshkent sanoati uchun kerak.

Nima sababdan **Chust, Nurota, G'ijduvon, Xiva, Shahrisabz** kabi shaharlar juda qadimiy, boy tarixga ega bo'lishiga qaramasdan hamon katta markaz emas, yaqindagina vujudga kelgan **Navoiy** esa tez orada katta shaharlar qatoriga kirdi? Bu savolga ham javobni ko'proq ularning iqtisodiy geografik o'rnidan qidirish kerak.

Yer yuzidagi aksariyat yirik shaharlar ularning qulay geografik o'rnini orqali mashhurdir. Masalan, **Istanbul, Singapur, Aleksandriya, Volgograd, Novosibirsk, Shanxay, Sankt-Peterburg, London, Rim, Rio-de-Janeyro** va h.k.

Jahon geosiyosiy xaritasida va hamjamiyatida **Buyuk Britaniya, Yaponiya, AQSH** kabi davlatlarining yuqori darajada taraqqiy ekanligi va, ayni vaqtda, **Afg'oniston, Nepal, Butanga** o'xshash mamlakatlarning nisbatan sust rivojlanganligini, qoloqligi ko'p jihatdan ularning geografik o'rnini bilan izohlanadi. Vatanimiz — **O'zbekiston** bir vaqtlar «*Buyuk ipak yo'lida, katta karvon yo'li*»da joylashganida juda qulay geografik mavqega ega edi. Keyinchalik jahon madaniyati va savdosida dengiz hamda okeanlar ahamiyatining oshishi natijasida bu qulaylik o'z kuchini yo'qotdi. Hozirgi kunda esa yurtimizning iqtisodiy geografik o'rnini yana yaxshilashga katta e'tibor berilmoqda.

Iqtisodiy geografik o'rin katta harbiy va siyosiy mazmunga ega. Bunga misol **qilib**, Ikkinchi Jahon urushida Gitler qo'shinlarining Moskva va Staliningradga jon-jahdi bilan hujumi yoki Misr Arab Respublikasidagi Aleksandriyadagi bo'lgan janglarni keltirish mumkin. **Napoleon:** «Agar Kiyevni olsam Rossiyani oyog'idan ushlayman, Peterburgni zabt etsam uni bo'g'izlayman, Moskvani egallasam Rossiyaning yuragini majoqlayman», — degan edi. Mashhur rus olimi **N.N. Baranskiy;** «Dnepr Rossiyani O'rta dengiz mamlakatiga Volga esa uni Osiyo mamlakatiga aylantiradi», — deb yozgan edi.

O'zbekiston Respublikasining geosiyosiy va geostrategik mavqei, uni yaxshilash va undan samarali foydalanish masalalari mamlakat Prezidenti I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» (T., 1997) kitobida keng yoritib berilgan.

Iqtisodiy geografik o'rin mamlakat va mintaqalar xo'jaligining tarkibiy tuzilishi, ixtisoslashuvi hamda ularning istiqbolda rivojlanish yo'llarini ham ma'lum darajada belgilab beradi. Shu bilan birga u qulay investitsiya makonini vujudga keltirishda, qo'shma korxonalar qurishda, erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirishda ham muhim, ba'zan hal qiluvchi omil sifatida xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

1. **Hududiy mehnat taqsimoti** - — iqtisodiy geografiyaning asosiy, fundamental tushunchasi hisoblanadi. Chunki ushbu fanning qolgan barcha tushunchalari, hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq.

2. **Iqtisodiy rayon** - mamlakat xalq xo'jaligining hududiy jihatdan bir butun qismi bo'lib, uni hosil bo'lishi bir qancha omillarga bog'liq. Bu omillar tabiiy boyliklar, mehnat resurslari, hududning yaxlitligi, yirik rayon hosil qiluvchi markaz yoki markazlarning mavjudligi va, albatta, iqtisodiy geografik o'rin hamda ixtisoslashgan xo'jalik tarmoqlarining shakllanganligidir.

3. **Hududiy ishlab chiqarish majmuallari** deb ma'lum bir hududida yoki iqtisodiy rayonda ishlab chiqarish korxonalari va aholi punktlarini bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanishi va joylanishiga aytiladi.

Testlar

1. Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari orasida qaysi biri ortiqcha?

- A) HMT
D) IGO'
- B) Iqtisodiy rayonlashtirish
E) Mujassamlashuv
F) HICHM
2. Hududiy mehnat taqsimoti doimiy «yo`ldoshi» nima?
A) kooperatsiya
D) mujassamlashuv
- B) ixtisoslashuv
E) kombinatsiya
F) markazlashuv
3. Ma'lum o'xshashlikka eng bo'lgan hududning bir qismiga deyiladi.
A) Iqtisodiy mintaqa
D) Rayon
- B) Iqtisodiy rayon
E) Mintaqa
F) Barcha javoblar noto'g'ri.
4. Hududiy ishlab chiqarish majmualari tushunchasini fanga kim kiritdi?
A) N.N.Kolosovskiy
D) I.G.Aleksandrov
- B) N.N.Baranskiy
E) M.K.Bandman
F) A.T.Xrushev
5. Qaysi tushuncha iqtisodiy geografiyani «kaliti» hisoblanadi?
A) HICHM
D) Iqtisodiy rayonlashtirish
- B) Kooperatsiya
E) HMT
F) IGO'

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy geografiyani «sher» deb bilsak, uning «oyoqlari» qaysilar?
2. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlarini tushuntirib bering.
3. O'zingiz yashab turgan joydan hududiy majmualarga misollar toping.
4. Nima uchun iqtisodiy rayon kerak va uning iqtisodiy geografiya faniga qanday aloqasi bor?
5. Xohlagan shahar, iqtisodiy rayon yoki mamlakatning iqtisodiy geografik o'rnini ta'riflab bering.

IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING TARIXI, SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Reja:

1. Iqtisodiy geografiya fanini vujudga kelishi va rivojlanishi
2. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fanining rivojlanish bosqichlari. Birinchi davr.
3. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda iqtisodiy geografiya.
4. Mustaqillik yillarida iqtisodiy geografiyaning rivojlanishi.

Odatda, u yoki bu fanning vujudga kelishi uchun ijtimoiy talab, ehtiyoj yoki «buyurtma» bo'lishi kerak. Bundan oldin esa shu fanga tegishli turli axboriy ma'lumotlar, ob'yektiv borliqdan olingan, to'plangan dastlabki bilimlar va taxminlar shakllanadi, so'ngra turli voqeliklar orasidagi sabab-oqibat munosabatlari hamda ma'lum sharoitda takrorlanib turadigan qonuniyat, aloqadorliklarni asoslash imkoniyati tug'iladi. Demak, ob'yektiv borliqni kuzatish, mushohada qilish tez-tez uchraydigan voqealarni tahlil qilish negizida muayyan fanga doir bilimlar majmuasi vujudga keladi, ular asta-sekin ilmga va fanga aylanadi.

Har qanday fan haqiqiy fan maqomiga ega bo'lishi, shakllanishi uchun o'zining

ob'yekti, predmeti, metodi va metodologiyasi (usuli va uslubiyoti), asosiy tushuncha, kategoriya va qonuniyatlari, maktab, markaz va yo'nalishlariga, salmoqli ilmiy asarlar, tadqiqotlarga ega bo'lishi va uning boshqa fan vakillari tomonidan tan olinishi va hurmat qilinishi talab etiladi. Shuningdek, mazkur fanning o'quv predmeti sifatida o'qitilishi, maxsus fakultet, kafedra yoki laboratoriyalarning tashkil etilishi ham katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy geografiya fani ham yuqoridagi shart-sharoitlar, ob'yektiv zaruriyatlar asosida vujudga kelgan va rivojlanib borgan. Dastlab «iqtisodiy geografiya» tushunchasini buyuk rus qomusiy olimi M.V. **Lomonosov** XVIII asrning oltmishinchi yillarida ishlatgan, uni fan va muomalaga kiritgan («tabiiy geografiya» tushuncha va fanining asoschisi mashhur nemis olimi **A. Gumbold** hisoblanadi). Biroq u davrda iqtisodiy geografiya fani shakllanmagan, faqat shunday atama yoki tushuncha paydo bolgan, xolos.

Mazkur fanning aniq bir tashkil topgan yili, joyi ma'lum emas. Har holda tadqiqotlar ko'rsatishicha, u XIX asrning birinchi yarmida, asosan Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish masalalarini o'rganish va statistika fanining vujudga kelishi bilan bog'liq holda faoliyat boshlagan.

Iqtisodiy geografiya fanining shakllanish jarayoni uning asosiy tushunchalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan sodir bo'lgan. Masalan, avvalgi bobda ko'rganimizdek, bu fanning «poydevorini» eng avvalo hududiy mehnat taqsimoti hamda iqtisodiy rayonlashtirish ta'limotlari tashkil qiladi. Binobarin, iqtisodiy geografiyaning tarixini aynan ana shu ikki nazariy tushunchalar belgilaydi. Jumladan, Yu.G. Saushkinning aytishicha, iqtisodiy geografiya fanining tarixi — bu *iqtisodiy rayonlashtirish* tarixidir. Agar ana shundan kelib chiqadigan bo'lsak, iqtisodiy geografiya fanining yaratilishida rus olimi *K.I. Arsenyevning* xizmatlari ham buyuk bo'lgan. (u 1818 hamda 1848 yillarda Rossiyani iqtisodiy rayonlarga ajratgan).

Umuman olganda, mazkur fanning shakllanish va rivojlanishi O'zbekiston nuqtai nazardan kelib chiqqan holda 3 asosiy davrga bo'lish mumkin: *sovetlargacha*, *sobiq Ittifoq davri* va *mustaqillik* yillari.

Birinchi davr iqtisodiy geografiyaga doir ma'lumot va bilimlarning shakllanishi, uning fan sifatida vujudga kelishini o'z ichiga oladi (taxminan XX asrning 20-yillarigacha).

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy geografik mazmunga ega bo'lgan ma'lumotlar bizning yurtimizda ham bo'lgan. Bunday ma'lumotlar vatandoshlarimiz **Beruniy**, **Mirzo Ulug'bek**, **Zahiriddin Bobur**, **Behbudiy** kabi allomalarning asarlarida bor (ammo ularning geografik meroslari yaxshi o'rganilmagan). Shu bilan birga ko'pgina

iqtisodiy geografik ma'lumotlar Xitoy va Arab sayyohlarining kitoblarida ham yoritilgan. Ular yurtimizda savdo, hunarmandchilik va ayniqsa, bozorlar va shaharlarga katta e'tibor berishgan. Demak, aynan ana shu shahar va bozorlar tafsiloti orqali o'lkamizning o'sha davrdagi iqtisodiy tarixiy geografiyasini bilib olishimiz mumkin.

Hududiy mehnat taqsimoti keng ko'lamda XIX asrda, yirik sanoat ishlab chiqarishi hamda halqaro savdo-sotiq va transport tizimi asosida rivojlanib bordi. Bu esa iqtisodiy makonning ichki turlanishiga va ayni vaqtda iqtisodiy geografik bilimlarga bo'lgan ehtiyojlarga olib keldi.

Shu bilan birga buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng Yer sharida ochilmagan joy qolmadi. Endi geotizim o'zining «berk» xususiyatini oldi. Bu esa shakllanib bo'lgan jahonning geoiqtisodiy va geosiyosiy makonini mamlakat va mintaqalar doirasida chuqur o'rganishni dolzarb qilib qo'ydi, ekstensiv, oddiy-kuzatish va tanishishdan intensiv ilmiy tadqiqotlarga, hududiy tahlil, tashxis va bashorat qilishga o'tildi.

1749 yilda nemis olimi **N. Anxenval** statistika to'g'risidagi kitobini nashr ettiradi va ushbu fanga asos soladi. Uning statistikasi mamlakat hayotiga oid barcha miqdoriy ko'rsatkichlarga (davlat chegarasi, maydoni, aholisi, armiyasi, qazilma boyliklari va h.k.) bag'ishlanganligi sababli u davlatshunoslik (state — shtat, ya'ni davlat), kameral statistika mazmuniga ega edi. Germaniya statistikasida fakt va raqamlar juda ko'p bolib, u eng avvalo mamlakat hayotini miqdor jihatidan tasvirlab berardi, xolos («описательная статистика»). Shu sababdan uning tahliliy, ilmiy ahamiyatiga ko'ra axboriy tomonlari ko'proq bo'lgan.

Shu davrda ingliz iqtisodchisi **U. Pettining** ham statistika to'g'risidagi asari chop etiladi. Uning bu kitobida mamlakat siyosiy-iqtisodiy hayoti va savdo-sotiq bilan bog'liq ma'lumotlarga, ularning tahliliga hamda ayrim qonuniyatlarga e'tibor berilgan. Demak, U. Petti statistikasining, aniqrog'i matematik statistikasining fanga yaqinligi ancha yuqori (uni ba'zilar «siyosiy arifmetika» deb yuritishgan).

Bizning taxminlarimizga ko'ra, nemis statistikasi keyinchalik iqtisodiy geografiyaga, ingliz statistikasi esa avvalgi siyosiy iqtisod — hozirgi iqtisodiy nazariya fanlariga asos bo'lib xizmat qilgan. Aynan nemis statistikasi ta'sirida Rossiyada ham statistika va iqtisodiy geografiya fanlari shakllangan.

Geografiya va shu jumladan iqtisodiy geografiyaning vujudga kelishida geografik determinizm yo'nalishi hamda nemis olimi **F. Ratselning** «Antropogeografiya» va «Siyosiy geografiya» kitoblari ham qisman sababchi bo'lgan. Ayniqsa bu borada Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish

bilan bog'liq tadqiqotlarning ahamiyati katta. Jumladan, **I.Tyunen** (1826 y.) qishloq xo'jaligini shahar atrofida halqasimon joylashtirish, **A. Veber** (1909 y.) sanoat korxonalarini turli omillardan kelib chiqqan holda hududiy tashkil qilinishini o'rganishgan. Keyinchalik ularning vatandoshlari **V. Kristaller** va **A. Lyoshlar** aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish va umuman xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etishni tadqiq qilishgan; A. Lesh (XX asr 40-yillari) iqtisodiy landshaft yoki, hozirgi zamon tili bilan aytganda, iqtisodiy rayonlar, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalikni joylashtirish masalalarini chuqur va atroflicha tahlil etgan.

Shunday qilib, iqtisodiy geografiyaning fan maqomida shakllanishida nemis statistikasi va «shtandort» (joy, joylashtirish) yo'nalishining ahamiyati katta bo'lgan. Qolaversa, dunyoda ilk bor geografiya fakulteti va kafedralari ham aynan Germaniya oliy o'quv yurtlarida tashkil etilgan.

Ta'kidlash lozimki, Germaniyada vujudga kelgan bu ilmiy yo'nalishlar shu vaqtda Rossiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Chunonchi, **V.N. Tatishev** (XVIII asr) **P.P.** va **V.G. Semyonov-Tyanshanskiy**, **K.I. Arsenyev** (XIX) kabi rus olimlarining tadqiqotlari asosan nemis statistikasi va geografyasi ruhida olib borilgan. 1820 yillarda Peterburg universitetining tarix fakultetlarida tashkil etilgan dastlabki kafedralarning nomi ham «**geografiya va statistika**» deb atalgan. Bevosita iqtisodiy geografiya fani uchun esa **K.I. Arsenyevning** Rossiyani iqtisodiy rayonlashtirilishi to'g'risidagi ishlari katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilish mumkinki, birinchi davrda iqtisodiy geografiya fanining vujudga kelishiga zamin yaratilgan. Ammo aynan shu nomda bu fanning rasmiy paydo bo'lishi keyinroq sodir bo'lgan. Chunonchi «**iqtisodiy geografiya**» nomli ilmiy jurnal AQShda, shu nomdagi kafedra Germaniya va Rossiyada XX asrning birinchi choragida tashkil qilingan.

O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fanining tarixiy shakllanish va rivojlanish jarayonini o'rganishda **sobiq Ittifoq davrini** ham e'tiborga olmoq zarur. Bu davrda mazkur fan, asosan nemis maktablari ta'sirida, avval Peterburgda rivojlanib borgan. Unda sof iqtisodiy va xususan tarmoq hamda statistik raqamlarga ko'p ahamiyat berilganligi sababli iqtisodiy geografiyada «**tarmoq-statistika**» yo'nalishi ustuvor bo'lgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, XX asrning 20-yillarida iqtisodiy geografiya iqtisodiyot fanlari tizimiga kiritilgan.

Albatta, fanni faqat raqamlar bilan to'ldirish va geografiyani faqat tarmoqlar tahlili bilan tushuntirish maqsadga muvofiq emas. Binobarin, asosiy ilmiy manbalari iqtisodchi bo'lgan **Bernshteyn-Kogan** va **N.N. Baranskiylar** iqtisodiy

geografiyaning hududiy jihatlariga ko'proq ahamiyat berishning tarafdorlari bo'lib chiqishgan va natijada ular iqtisodiy geografiyada rayonlar yo'nalishini kuchaytirishgan. Demak, iqtisodiy geografiya yanada geografiylashtirilgan, rayonlar ta'rifi va tavsifiga katta urg'u berilgan. Ehtimol bu holat iqtisodiy geografiyani iqtisodiyot tizimidan geografiya fanlari blokiga kiritilishiga sabab bo'lgandir.

Iqtisodiy geografiya Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillardagi xo'jalikni qayta tiklash ishlarida katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Shu nuqtai nazardan 20-yillarda Moskvada tashkil etilgan KEPS («Комитет по использованию природных ресурсов») va uning asosida SOPS («Совет по изучению производительных сил») ning vujudga kelishi nihoyatda muhim bo'lgan. Ushbu ilmiy-tadqiqot tashkilotlari mamlakatning turli hududlarida tabiiy resurslardan foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar sxemalarini yaratganki, mohiyatan bu ishlar iqtisodiy geografiya fani doirasida olib borilgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasidagi SOPS ham boshqa ilmiy-tadqiqot institutlari va 1940 yilda Toshkent Davlat Universiteti — hozirgi O'zbekiston Milliy Universitetida ochilgan iqtisodiy geografiya kafedrasida olimlari bilan hamkorlikda yirik hududiy-iqtisodiy tadqiqotlarni bajargan. Masalan, Farg'ona vodiysining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, Angren—Olmaliq, Buxoro—Navoiy, Qashqadaryo, Mirzacho'l, Quyi Amudaryo hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi ishlar shular jumlasidandir. Mazkur tadqiqotlarni amalga oshirishda **S.K. Ziyodullayev, V.I. Chetirkin, Cherdansev, K.N. Bedrinsev, K.I. Lapkin, V.I. Popov, Z.M. Akramov, SH.N. Zokirov, I.I. Iskanderov, M. Abdusalomov, E.A. Ahmedov, A.S. Soliyev** kabi olimlarning xizmatlari katta bo'lgan.

Sobiq Ittifoq davrida iqtisodiy geografiya fanining rivojlanishida Moskva, Peterburg, Kiyev, Qozon, Perm, Irkutsk, Voronej, Boku, Tbilisi, Toshkent, Almati va boshqa shaharlardagi universitetlarning roli muhim bo'lgan. Ayniqsa, bu xususda, N.N. Baranskiy, N.N. Kolosovskiy, B.N. Semevskiy, O.A. Konstantinov, V.V. Pokshishevskiy, Yu.G. Saushkin, I.A. Vitver, I.M. Mayergoyz, S.B. Lavrov, A.T.Xrushev kabilar juda samarali xizmat qilishgan.

O'zbekistonda, asosan ToshDU ning iqtisodiy geografiya kafedrasida ikki ilmiy yo'nalish: qishloq xo'jaligi va aholi geografiyasi mutaxassisligi shakllangan. Ushbu yo'nalishlar bilan aloqador bo'lgan iqtisodiy rayonlashtirish, shaharlar rivojlanishi va urbanizatsiya jarayonining mintaqaviy muammolari, aholishunoslik (demografiya) masalalari ham keng tadqiq qilib borilgan, qator ilmiy va ilmiy-amaliy anjumanlar tashkil etilgan. Respublikada asta-sekin ilmiy maktab va markazlar ham

shakllanib borgan va bu borada **Z.M. Akramov, M. Qoraxonov, O.B. Otamirzayev, A.S. Soliyev, A.N. Ro'ziyev, X.S. Salimov, A.A. Qayumov** va boshqa olimlarning xizmatlari kattadir.

O'rta maktabga doir darsliklar avval **N.G. Sapenko** va **N.V. Smirnov**, keyinchalik **Z. Akramov** va **P. Musayevlar** hammuallifligida yozilgan. Toshkent, Farg'ona, Nukus, Samarqand, Namangan, Termiz, Qarshi universitet va institutlari o'rta va oliy maktablar uchun ko'pgina mutaxassislar tayyorlab berishgan. Sobiq Ittifoq davrida yuqoridagi olimlardan tashqari, **T. Raimov, G.Asanov, T. Egamberdiyev, S. Saidkarimov, O. Abdullayev, M.Yangiboyev, T. Mallaboyev, T. Jumanov, Ye. Umarov, I. Safarov, M. Bo'riyeva, M.Yusupov, T.R. Tillayev, Sh. Imomov, N. Sultonov, A. Sodiqov** va boshqa bir necha o'nlab mutaxassislar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Ko'rilayotgan davrda iqtisodiy geografiya fanining ta'rifi ham o'zgarib, zamon talabiga moslashib borgan. Masalan, agar u, avval turli mamlakat va rayonlar xo'jaligini, ishlab chiqarish kuchlarini joylanish xususiyatlarini o'rganuvchi fan hisoblansa, keyinchalik uning predmeti hududiy ishlab chiqaruvchi majmualar, jamiyatni hududiy tashkil etish va boshqarish bilan tavsiflandi.

O'tgan asrning yetmishinchi yillarida iqtisodiy geografiya sobiq Ittifoqda rasman **“iqtisodiy va sotsial geografya”** nomini oldi. Tabiiyki, uning ilgarigi ta'rifi, ishlab chiqarish geografiyasi ekanligi endigi sharoitga to'g'ri kelmay qoldi. Shuning uchun an'anaviy iqtisodiy geografiyaning ta'rifi ijtimoiy, noishlab chiqarish sohalari, aholining turmush sharoiti va tarzining hududiy jihatlari bilan boyitildi.

Mustaqillik davrida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitda rivojlanib kelmoqda. Eng avvalo ta'kidlash lozimki, mazkur fanning asosiy g'oya va tushunchalari hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari va boshqalar ilmiy ahamiyatini hozir ham saqlab qolgan, ularga faqat «kommunistik» dunyoqarash, o'ta markazlashgan totalitar tizimni planlashtirish prinsiplaridan holi holda yondashuv kerak, xolos.

Iqtisodiy geografiya fanining mustaqillik davridagi rivojlanishi mamlakatimizning siyosiy mustaqillikka erishuvi va uning iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tishi bilan belgilanadi. Shuningdek, bu fanning yangi vazifalari ham vujudga keldi. Ular jumlasiga O'zbekistonning yoqilg'i-energetika, don, yo'l (transport) mustaqilligiga erishishi, qishloq joylarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni davlat tomonidan tartibga solib borish, mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosat, iqtisodiy geografiyaning ekologik

muammolari va boshqa dolzarb masalalarni o'rganish kiradi.

Respublika olimlari iqtisodiy geografiyada siyosiy, ijtimoiy, tarixiy, ekologik yo'nalishlarni yanada rivojlantirishga jiddiy ahamiyat bermoqdalar. Bularning natijasida noan'anaviy mavzular, chunonchi, aholiga xizmat ko'rsatish, fan va ilmiy tadqiqotlar, tibbiyot geografiyasi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyalari muvaffaqiyatli yoqlandi, *siyosiy, jinoyatchilik, rekreatsiya* va *halqaro turizm* geografiyasi bo'yicha ham ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda ham iqtisodiy geografiya «frontal» rivojlanib, boshqa, jahonning ilg'or mamlakatlarida bo'lganidek, asta-sekin keng ma'nodagi ijtimoiy geografiyaga aylandi. Shu bilan birga uning tarkibiy qismi hisoblangan iqtisodiy geografiya mustaqil mamlakatimizning bozor munosabatlariga o'tishi bilan bog'liq hududiy muammolarni tadqiq qilishda o'zining munosib hissasini qo'shib bormoqda.

Iqtisodiy geografik tadqiqotlar O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent iqtisodiyot universiteti, O'zFA Geografiya bo'limi, Samarqand, Namangan, Farg'ona, Nukus, Termiz universitetlarida, Toshkent moliya institutida olib borilmoqda. Ushbu fanning rivojlanishida O'zbekiston Respublikasi Geografiya jamiyatining xizmati ham beqiyosdir. Ayni vaqtda mamlakatimizning yetuk olimlari, ilmiy maktab va markazlari xorijiy davlatlar (Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston respublikalari) bilan ham uzviy aloqada tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Shu bilan birga iqtisodiy geografiya fani oldida turgan vazifalar ham talaygina. Ular eng avvalo mazkur fanning yangi sharoitda nazariy masalalarini o'rganish, uning obro' va nufuzini ko'tarish, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hududiy tomonlarini chuqur tadqiq qilish va bu borada ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish, umumta'lim va oliy o'quv yurtlariga, kollej va akademik litseylarga o'qituvchilarni hamda ularga zamonaviy o'quv qo'llanma va darsliklarni tayyorlashdan iborat.

Hozirgi o'zgaruvchan hayotda iqtisodiy geografiyaning ahamiyati yanada oshib bormoqda. U harakatdagi dunyoni, halqaro, milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni turli miqyosda o'rganadi, yuksak geografik madaniyat va geografik fikrlashni shakllanishiga katta xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

1. **Nemis statistikasiga** - N.Anxenal 1743 yilda asos solgan. Uning statistikasi mamlakat hayotiga oid barcha miqdoriy ko'rsatkichlarga.

2. **Ingliz statistikasi** U.Petti asos solgan. Uni statistikasi mamlakat siyosiy-iqtisodiy hayoti va savdo-sotiq bilan bog'liq ma'lumotlarga, ularning tahliliga hamda ayrim qonuniyatlarga e'tibor berilgan.

3. **KEPS** - Tabiiy resurslardan foydalanish qo'mitasini bosh harflaridan olingan qisqartma so'z. Ushbu qo'mita o'tgan asrning 20-yillarida Moskvada tashkil etilgan edi.

4. **SOPS** - ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashi. Mazkur ilmiy-tadqiqot tashkiloti mamlakatning turli hududlarida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar sxemalarini yaratadi.

Testlar

1. «Iqtisodiy geografiya» tushunchasini kim dastlab ishlatgan edi?

A) A.Gumbold	B) M.V.Lomonosov
D) Yu.G.Saushkin	E) N.N.Baranskiy
F) I.Tyunen	

2. N.Anxenal statistika to'g'risidagi kitobini qachon yozdi?

A) 1725 yilda	B) 1686 yilda
D) 1749 yilda	E) 1817 yilda
F) 1667 yilda	

3. 1820 yillarda Peterburg Universitetida iqtisodiy geografiya yo'nalishidagi dastlabki kafedra qanday nomlandi?

A) Geografiya va statistika	B) Siyosiy geografiya
D) Statistika geografiya	E) Iqtisodiy geografiya
F) Sotsial geografiya	

4. Qachondan boshlab sobiq Ittifoqda iqtisodiy geografiya rasman «iqtisodiy va sotsial geografiya» nomini oldi?

A) XX asrning 50-yillaridan	B) XX asrning 60-yillaridan
D) XX asrning 70-yillaridan	E) XX asrning 80-yillaridan
F) XX asrning 90-yillaridan	

5. O'zbekiston Milliy Universitetida nechanchi yilda iqtisodiy geografiya kafedrasini tashkil topdi?

A) 1960 yilda	B) 1955 yilda
D) 1950 yilda	E) 1945 yilda
F) 1940 yilda	

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy geografiya fanining tarixiy manbalari qaysilar va ular qaysi davlatlarda shakllangan?

2. Iqtisodiy geografiyaning statistika bilan qanday aloqadorligi mavjud?

3. Sobiq Ittifoqda iqtisodiy geografiya qanday rivojlanib bordi?

4. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fanining rivojlanishini ta'riflab bering.

5. Iqtisodiy geografiya bilan ijtimoiy geografiya o'rtasidagi farqni tushuntirib bering.

ISHLAB CHIQRISHNI IJTIMOY TASHKIL ETISH SHAKLLARI

Reja:

1. Ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shakllari haqida tushuncha.
2. Ishlab chiqarishini mujassamlashuvi va uni shakllari.
3. Ixtisoslashuv, bosqichlari va turlari.
4. Kooperatsiya.
5. Kombinatsiya (kombinatlash).

Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari mujassamlashuv (konsentratsiya), ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiya ayni paytda ijtimoiy va hududiy tomonlarga ega. Albatta, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya uchun ishlab chiqarishning hududiy tomoni yetakchi rol o'ynaydi. Shunga qaramasdan bu nuqtalarni bir-birlari bilan bog'liq bo'lgan holda o'rganish, tahlil qilish, biridan ikkinchisiga o'ta bilish geografik fikrlashning muhim xususiyatidir.

Mujassamlashuv yoki ishlab chiqarishning to'planishi, yig'ilishi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga tegishlidir. Ammo geografik jihatdan u eng avvalo sanoat, qishloq xo'jaligi va transport, ya'ni moddiy sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Qolaversa, iqtisodiy geografiya fanining ob'yektini aynan shu tarmoqlarning hududiy tashkil etilishi, ularning joylanishi xususiyatlari belgilab beradi. Chunonchi, sanoat uchun «nuqta» yoki tugun ko'rinishidagi hududiy tashkil etish, qishloq xo'jaligiga *areal* yoki *mintaqaviy* (zonal), transport uchun esa lentasimon yoki chiziq shaklidagi joylashuv xosdir. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ma'lum darajada xuddi ana shu nuqtalar — sanoat markazlari va tugunlari, areal va zonalar tasmalarni o'rganadi. Ularning joylashuvi, aloqasi va hududiy tashkil etilishi esa yuqoridagi tarmoqlar joylashuvi bilan belgilanadi. Masalan, aholi va unga xizmat ko'rsatuvchi sohalarning hududiy tizimlari sanoat, qishloq xo'jaligi va transport geografiyasi asosida amalga oshiriladi.

Mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq va sezilarli ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli yiriklikdagi korxonalarda yig'ilishi, to'planishi sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxonalar mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Chunonchi, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga yetgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi,

ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalarni qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham yetishmaydi va ayni paytda yangi korxonalar bu markazdan olisda joylashuvni ham «istamaydi». Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning ichki imkoniyati yo'q, korxonalar esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxonalar yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rnashadi — shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi. Yuqorida keltirilgan mulohazalarga misol qilib Toshkent atrofida joylashgan go'sht kombinati (O'rtaovul shaharchasi), ToshGRES, Agrar universiteti (Yalang'och manzilgohi), yadro fizikasi instituti (Ulug'bek shaharchasi) alkogolsiz ichimliklar kombinati (Qibray) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Toshkent aholisi ehtiyoji va xo'jaligi uchun zarur bo'lgan bu korxonalarining poytaxtda qurishning iloji yo'q. Lekin ular iste'molchi, sanoat, ilm-fan markaziga yaqin bolmog'i lozim. Bundan yana bir xulosa, ya'ni ishlab chiqarish mujassamlashuvi bilan shahar rivojlanishi o'rtasidagi munosabat kelib chiqadi. Dastlab shaharning vujudga kelishi va ulg'ayishida ishlab chiqarishni joylashtirish (mujassamlashuv) yetakchi rol o'ynaydi, keyinchalik esa shaharning o'zi ishlab chiqarishning hududiy tashkil etish omiliga aylanadi.

Endi turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiraylik. Masalan, O'zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko'pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan korxonalar ishlab chiqaradi, deb faraz qilaylik. Bu ishlab chiqarish yoki korxonalar darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 20 foizini beradi — bu urbanistik mujassamlashuv bo'ladi. Agar Farg'ona vodiysini respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki o'simlik moyi chiqaruvchi rayoni sifatida ko'rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu yerda «umumiy maxraj» bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg'ona vodiysida O'zbekiston respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya rivojlangan, mujassamlashgan bo'ladi. Korxonalar, urbanistik va hududiy mujassamlashuv turli rayon yoki mamlakatlarda turlicha birikma hosil qiladi. Nisbatan past darajadagi urbanistik mujassamlashuvda korxonalar yoki ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori bo'lishi ham mumkin. Bunga kichikroq shaharda, masalan, Xivada katta gilam kombinatining joylashuvi misol bo'la oladi. Xuddi shunday past darajadagi urbanistik mujassamlashuv yuqori

ko'rsatkichdagi hududiy mujassamlashuvga ham olib keladi. Bu holda mazkur hududda juda ko'p kichik sanoat punkti yoki markazlari mavjud bo'ladi. Xuddi shu vaziyatni respublikaning ko'pgina viloyatlaridagi (Andijon, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo, Namangan, Xorazm va h.k.), to'qimachilik korxonalarining tarqoq, filiallar asosida joylashganligida uchratamiz. Shu bilan birga past darajadagi hududiy mujassamlashuvi yuqori urbanistik ko'rsatkich bilan ham uyg'unlashgan holda keladi. Masalan, bir vaqtlar Fransiya deganda, avvalo uning poytaxti **Parij**, Vengriya ramzida esa **Budapesht** tushunilar edi. Hozir ham qo'shni Qirg'iziston Respublikasida ishlab chiqariladigan yalpi mahsulotning talaygina qismini uning poytaxti **Bishkek** beradi. Shunday qilib, yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa o'ta yirik korxonalarni barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan samarali emas. Bunday hollarda tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi yetishmaydi va eng muhimi-ekologik muvozanat buziladi. Xo'sh, qaysi darajadagi *mujassamlashuv ma'qul* degan savol tug'iladi. Axir, ayni bir hajmdagi mahsulotni turli xil birlikdagi korxonalar, shahar yoki rayonlarda ishlab chiqarish mumkin-ku! Bu yerda ham bir tomonlamalik, qat'iylik zararli va xatarlidir, deb o'ylaymiz. Binobarin, turli xil yiriklikdagi korxonalar, shaharlar bo'lgani maqsadga muvofiq bo'lsa kerak. Demak, mujassamlashuv ob'yektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsada, uning ma'lum chegarasi, ko'lami, doirasi bo'lishi shart.

Mamlakatning birgina, aksariyat hollarda poytaxt shahar asosida rivojlanishini Lotin Amerikasi davlatlarining yaqin o'tmishdagi taraqqiyoti yoki hozirgi Afrika mamlakatlari misolida ko'rishimiz mumkin. Ushbu mamlakatlar o'z ijtimoiy-iqtisodiy borlig'ini ularning eng yirik markazi bo'lgan poytaxt shahrida mujassamlashtiradi. Bunday hollarda ishlab chiqarishning bir tomonlama yoki nomutanosib hududiy tarkibi o'ta markazlashgan mujassamlashuvni bildiradi.

Respublikada ham faqat Toshkent yoki Toshkent viloyatini rivojlantirib, qolgan mintaqalar va joylarni o'z holicha qoldiraverish ham yaramaydi, albatta. Shu bois Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax kabi viloyatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish mustaqil davlatning ilmiy asosida ishlab chiqariladigan mintaqaviy siyosatida o'z aksini topmog'i lozim.

Markazlashuv mujassamlashuvning bir ko'rinishidir. Bu yerda ishlab chiqarish korxonalarini yoki boshqa tashkilotlar va sohalarni asosan birgina shaharda joylashuvi tushuniladi. Ayni paytda mamlakat yoki xo'jalik boshqaruvining bunday tizimi yakka hokimlik-monopoliyaga olib kelishi turgan gap, bu esa maqsadga nomuvofiqdir.

Yuqoridagi ma'noda mujassamlashuv tushunchasi hamma vaqt markaz

tushunchasini ifodalaydi. Shubhasizki, bu markaz balandroq turishi, ko'zga yaqqol va darhol tashlanishi lozim. Ammo, «markaz» deganda shaharlarni umuman sanoat yoki madaniyat markazi sifatida qarash ham to'g'ri bo'lmaydi. Qolaversa, hamma shaharlar ham sanoat, madaniyat markazidir. Shuning uchun shaharning aynan qaysi sanoat tarmog'i markazi ekanligini aniqlash ma'qulroq hisoblanadi. Chunonchi, Angren umuman sanoat markazi emas, balki ko'mir sanoatining markazi, Marg'ilon yoki Namangan esa to'qimachilik, Asaka avtomobilsozlik sanoatining markazi ekanligini ko'rsatish to'g'riroq bo'ladi.

Ixtisoslashuv ham ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lib, u mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarning tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq. Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi deganda korxonalar, shahar yoki rayon miqyosidagi ixtisoslashuvi tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga hududiy yoki ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarilishi birlashtiriladi. O'z navbatida, ixtisoslashuv shu korxonalar (u jamoa xo'jaligi bo'lishi ham mumkin), shahar rayonlarning «qiyofasini», ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi — bu qism (detal), texnologik yoki yarim tayyor mahsulot va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvidir. Ixtisoslashuvning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda o'zgacha xususiyatga ega.

Ixtisoslashuv oqibatida xalq xo'jaligining tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional turlari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

Ixtisoslashuvni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zurrur. Muhimi — mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga — bozorga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Masalan, respublikamiz paxta tolasi, pilla, tog'-kon sanoati, qishloq xo'jaligi mashinasozligi va boshqa sohalarga ixtisoslashgan. Uni ip yoki ipak gazlamasi, un, neft sanoatiga ixtisoslashgan deyish bir oz mushkulroq, sababi — bu mahsulotlar O'zbekistonda hozircha yetarlicha ishlab chiqarilmaydi va ular mahalliy talabni to'la qondira olmaydi.

Ixtisoslashuv, albatta faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas. U barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. Qolaversa, ayrim oliygohlar o'qituvchi, boshqalari — agronom, muhandis, tabobatchi kabi mutaxassislarini tayyorlaydi. Chunki bu oliygohlar aynan ana shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan.

Ixtisoslashuvning ham mujassamlashuv kabi o'zining chegarasi bo'lishi lozim; o'ta tor ixtisoslashuv bir tomonlamalikka (ijtimoiy hayotda tor fikrlashga) yo'l xarajatlarining ko'payishiga olib keladi. Ulkan korxonalarni qurish qanday zararli bo'lsa, haddan tashqari tor ixtisoslashuv, yakkahokimlik ham shuncha xatarlidir. Afsuski, yaqin o'tmishda mamlakatimiz qudrati, uning rivojlanganlik darajasi shu «yirik», «eng katta», «yagona» kabi tushunchalar bilan ifodalanar, «birinchi» bo'lish esa ko'p hollarda qolgan barcha sohalarda qoloqlikni anglatar edi. Ammo bu mulohazalardan noto'g'ri xulosa chiqarish ham kerak emas, chunki ixtisoslashuvsiz shahar, tuman, viloyat, iqtisodiy rayonlarning, qolaversa, jamiyat va kishilarning o'zini ham rivojlanganligini tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ixtisoslashgan tarmoqlar bilan birgalikda boshqa yordamchi yoki ikkilamchi sohalar ham hech bo'lmaganda mahalliy ehtiyoj doirasida rivojlangan bo'lishi lozim.

Demak, ixtisoslashuv kompleks, har tomonlama rivojlanish bilan uyg'unlashuvi kerak. Zero, ixtisoslashuvda yo'l qo'yilgan xatolar oqibatini hozirgi kunda sezib turibmiz. Bu kamchiliklar ayniqsa, sobiq Ittifoq respublikalarining o'zaro iqtisodiy aloqalarining buzilishida o'z aksini topmoqda. Shu sababli e'tibor ko'proq har bir respublikaning mumkin qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmoqda. Albatta, bunday taraqqiyot respublikani jahon hamjamiyatidagi boshqa mamlakatlardan farq qildiruvchi, uning o'rnini belgilab beruvchi ixtisoslashgan tarmoqlarni takomillashtirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarining bir joyda o'rinlashuvi uncha sezilmaydi va, aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni vujudga kelayotgan mahsulotning murakkabligiga bog'liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog'i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p ehtiyot qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarining ulushi bor. Masalan, Moskvada yengil avtomobil yoki **Lixachev** nomli **zavod**, Tolyattidagi **Volga avtomobil zavodi** (Jiguli) va shunga o'xshash birlashmalar 200 va undan ortiq korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Madomiki asosiy yakunlovchi yoki yig'uvchi bosh korxonalar ko'p joydan asbob-uskunalar, detallar va jihozlar olar ekan, u transport geografik jihatdan qulay nuqtada o'rinlashuvi zarur.

Kombinatsiya (kombinatlash) - kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliги tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada,

kooperatsiyadan farqli o'laroq, ko'proq hududiylik namoyon bo'ladi. Bu ikki, yuzaki qaraganda bir-biriga o'xshash tushuncha o'rtasida boshqa farqlar ham bor. Xullas bu shaklni qayerda «kombinat» so'zini uchratsak, uni o'sha sohada ko'ramiz, hatto aholiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari).

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan zavod yoki sexlardan tashkil topgan bo'ladi. Chunonchi, qora metallurgiya kombinatlari, aniqrog'i to'la siklli kombinatlar cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo'lmasa, u holda kombinat to'liq siklga ega emas (Bekobodagi **O'zbek metallurgiya kombinati** xuddi shunday korxonalarandir). To'qimachilik kombinatlari yigiruv, bo'yoqlash, tayyorlash sexlaridan iborat. Xom ashyo bitta — paxta tolasi yoki pilla mahsuloti. Go'sht kombinatida ham yagona xom ashyo asosida bir necha mahsulot: go'sht, konserva, kolbasa kabi boshqa mahsulotlar olinadi. Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlangandan so'ng charmpoyafzal sanoatida ishlatiladi. O'rmon, sement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stansiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bug') beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda «kombinat» so'zini uchratmaymiz, ammo mohiyatan bu yerda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, Toshkentdagi **Chkalov** nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqaradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Chunonchi, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq bu yerda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'noda mujassamlashuv bo'lmaydi.

Mujassamlashuv yoki ixtisoslashuv ayni paytda shu sohaning rivojlanganligidan dalolat beradi. Ammo bu rivojlanganlik mujassamlashuvda korxonalar yoki tashkilotning kattaligi, ko'lami bilan o'lchansa ixtisoslashuvda esa u o'z ifodasini yagonaligi, noyobligi va betakrorligida topadi.

Hozirgi sharoitda mamlakat iqtisodiyotini ham «pastdan» ham «yuqoridan» qurish lozim. Binobarin, xorijiy davlatlar sarmoyalari orqali yoki ular bilan hamkorlikda barpo etilayotgan sanoat korxonalarini uchun ularga zarur bo'lgan texnologik qismlar, detal va dastgohlarni o'zimizda tayyorlash imkoniyatlarini

vujudga keltirish zamon talabidir. Shu bilan birga mavjud imkoniyat va resurslardan to'la foydalangan holda mamlakatimiz hududida ko'proq tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarini rivojlantirish va jahon bozorida faol ishtirok etishiga katta ahamiyat berish lozim.

Tayanch tushunchalar

1. **Mujassamlashuv** - yoki ishlab chiqarishning to'planishi, yig'ilishi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga tegishlidir. Ammo geografik jihatdan u eng avvalo sanoat, qishloq xo'jaligi va transport, ya'ni moddiy sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi.
2. **Markazlashuv** - mujassamlashuvning bir ko'rinishidir. Bu yerda ishlab chiqarish korxonalarini yoki boshqa tashkilotlar va sohalarni asosan birgina shaharda joylashuvi tushuniladi.
3. **Ixtisoslashuv** - ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etishning muhim shakli bo'lib, uni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zurrur. Muhimi — mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga — bozorga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo'lishi kerak
4. **Kooperatsiya** - pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir.
5. **Kombinatsiya** (kombinatlash) - kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliigi tushuniladi.

Testlar

1. Quyidagilardan qaysi biri ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shakli emas?
A) Iqtisodiy rayonlashtirish B) Mujassamlashuv
D) Ixtisoslashuv E) Kooperatsiya F) Kombinatsiya
2. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 20 foizini beradi, deganda qanday mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz?
A) Ishlab chiqarish darajasidagi B) Korxonalar darajasidagi
D) Urbanistik E) Hududiy F) Barcha javoblar noto'g'ri.
3. Ixtisoslashuvni nechta bosqichi mavjud?
A) 2 B) 3 D) 4 E) 5 F) 6
4. Ixtisoslashuvni qanday turlarini bilasiz?
A) Qism (detal) B) Yarim tayyor mahsulot (polufabrikat)
D) Texnologik E) Predmet (tayyor mahsulot) F) Barcha javoblar to'g'ri.
5. Kooperatsiya shakli qaysi sanoat tarmog'ida aniq namoyon bo'ladi?
A) Metallurgiya B) Energetika
D) Yoqilgi E) Mashinasozlik F) Kimyo.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari qaysilar?
2. Ishlab chiqarishning mujassamlashuvi shakllarini bir-biriga o'tib turishini tushuntirib bering.
3. Ixtisoslashuvning qanday turlarini bilasiz?
4. Ixtisoslashuvni aniqlash zarur bo'lgan shart-sharoitlarni misollar bilan tushuntirib bering.

5. Ishlab chiqarishning kooperatsiya shakli to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Ishlab chiqarishning kombinatlashuv shakliga ta'rif bering, misollar keltiring.

ISHLAB CHIQRISHNI JOYLASHTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Reja:

1. Ishlab chiqarishni joylashtirish va uni o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi tabiiy omillar.
3. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
4. Ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar.
5. F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazlari g'oyasi haqida.
6. Jahon xo'jaligi va uning taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydali, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi, davlat esa ish o'rinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani yechish talab etiladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish uchun eng avvalo joy, ya'ni yer, maydon kerak. Biroq, buning uchun har qanday joy ham to'g'ri kelavermaydi. Qolaversa, hudud ham har qanday korxonaga yoki ekinlarni «istamaydi» va aksincha, xo'jalikning barcha tarmoqlari ham to'g'ri kelgan joyga o'zlashtirilmaydi. Agar ishlab chiqarish yer, maydonning imkoniyati va sharoitidan qat'iy nazar joylashtirilsa, u holda geografik nomuvofiqlik vujudga keladi, tabiatning xususiyati inkor etiladi, «soch teskarisiga taraladi». Ayni vaqtda xo'jalik tarmoqlarini to'g'ridan to'g'ri, xohlagan joyda tashkil etilsa, u ko'zda tutilgan iqtisodiy manfaatlarga olib kelmasligi, ekologik muammolarga, ortiqcha transport xarajatlariga sabab bo'lishi aniq. Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ham hudud, ham tarmoq xususiyatlari inobatga olinishi zarur.

Tabiatda, go'yoki yer maydonining muayyan joylari aynan qandaydir xo'jalik tarmog'ini joylashtirish uchun yaratilgandek. Boshqacha qilib aytganda, har bir joyning o'ziga xos va o'ziga mos funksiyasi mavjud. Binobarin, hudud «nafasi va haroratini» chuqur his qila olish, joy xususiyatini atroflicha o'rganish talab etiladi. Tajribalar dalolat beradiki, cho'l mintaqasini haddan tashqari o'zlashtirib, sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish ko'p o'tmay o'z o'chini olmoqda — tuproq ikkilamchi sho'rlanib, katta-katta maydonlar qishloq xo'jalik oborotidan chiqib ketmoqda. Ayni chog'da chorva mollari yem-xashaksiz, yaylovsiz qolmoqda. Ehtimol, cho'llarning bir qismi cho'lligicha qolib, yaylovlar o'z vazifasini o'tagani ma'qulmidir?

Ijtimoiy hayotda har kishi o'z ishini, vazifasini bajarganidek, tabiatda ham har bir joy o'ziga muvofiq xo'jalik korxonasini joylashtirishi kerak. Bu o'rinda, joy yoki hududning sig'imi to'g'risida fikr bildirish lozim. Gap shundaki, har bir joy xo'jalik va aholini muayyan miqdorda sig'dira oladi, undan ortig'i esa tabiiy muvozanatni, ekologik vaziyatni buzadi. Lekin bu sig'im darajasi, ko'lami birday bo'lmaydi va u doim o'zgarib turadi.

Demak, yerning o'ziga xos qiymati bor va bu qiymat turli sharoitda turlicha (D.Rikardo). Mazkur masala bilan yer kadastrasi shug'ullanadi. Bu yerda shuni ta'kidlash joizki, hududning iqtisodiy, demografik, ekologik sig'implari bir xil emas. Odatda, aholi zichligi, ya'ni 1 km² ga necha kishi to'g'ri kelishi hududdan foydalanishning umumiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga hudud iqtisodiy salohiyatini ham hisoblash mumkin. Qishloq xo'jaligida bu masala oson yechiladi, ya'ni bir gektar yer qancha mahsulot berishi aniq. Ammo xo'jalikning boshqa tarmoqlarida yer «hosildorligi» yoki xizmati kam e'tiborga olinadi. Vaholanki, har bir gektar maydonning qancha yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromad yaratishini ham aniqlash e'tiborlidir.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, yer — tabiiy boylik, resursdir. Lekin ko'pincha erga biz oddiy sharoit sifatida qarashga odatlanganmiz, bamisoli qutichadek (unga to'g'ri kelgan narsani solaveramiz). Aslida esa Yer — Ona zamin bebaho boylik, u bizning umumiy uyimiz, hayot manbaimiz. Shuning uchun Yer ham haqli ravishda e'zozlashga loyiq. Qolaversa, nafaqat dunyoviy, balki diniy jihatdan ham Yer — azizdir.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga turli omillar ta'sir qiladi. Modomiki, ta'sir etuvchi omillar ko'p ekan, so'z ularning ta'sir darajasi to'g'risida borishi kerak. Shu nuqtai nazardan muayyan tarmoq yoki korxonaga uchun bir yoki ikki omil hal qiluvchi ahamiyatga ega, qolganlari esa ikkinchi, uchinchi va hokazo darajali hisoblanadi, asosiy maqsad esa ana shu asosiy omilni aniqlashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Umuman aytganda, har bir korxonaga yoki qishloq xo'jaligi ekini uchun ma'lum miqdorda xom-ashyo, yer, suv, harorat, ishchi kuchi, texnika vositalari, elektr energiyasi, transport va boshqalar kerak. Bu omillarni shartli ravishda ikki katta guruhga bo'lish mumkin: tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar.

Tabiiy omillarga eng avvalo yer va uning ustki tuzilishi, qazilma boyliklar, iqlim, suv, harorat, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Bu xususda tabiiy geografik bilimlar zarur bo'ladi. Biroq, tabiiy geografiya uchun tabiat komponentlarining kelib chiqish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish talab qilinsa, iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda ana shu qonuniyatlarga tayangan holda bu komponentlardan xo'jalik faoliyatida foydalanish yo'llarini o'rganish lozim bo'ladi. Shu jihatdan, tabiiy sharoit va boyliklarga baho berish, tabiiy va iqtisodiy

geografiya (mintaqaviy iqtisodiyot) o'rtasidagi «ko'prikdir».

Ishlab chiqarishni joylashtirish maqsadida tabiiy komponentlar avval «donalab» tahlil qilinadi va baholanadi. So'ngra asosiy e'tibor tabiiy boyliklarning hududiy birikmalariga qaratiladi. Bu esa, ob'yektga kompleks, ya'ni atroflicha yondoshuvni taqozo etadi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, ma'lum bir tabiiy komponent qaysi bir xo'jalik tarmog'iga **sharoit** bo'lib xizmat qilsa, boshqasi uchun u **resurs** «ya'ni boylikdir». Masalan, yer qishloq xo'jaligida resurs, boshqa tarmoqlar (sanoat, transportda u asosan sharoit vazifasini o'taydi. Ob-havo, harorat ham xuddi shunday. Yoki **rekreatsiya** sohasini olaylik: bu yerda quyosh nuri, suv, qumlik, o'rmonzor sharoit emas, balki resurs hisoblanadi va h.k. Shu bilan birga ilmiy texnika taraqqiyoti natijasida sharoit resursga aylanishi ham mumkin. O'z-o'zidan ma'lumki, ishlab chiqarishni joylashtirishda, yoki aniqrog'i — joy tanlashda avvalambor resurs hisobga olinadi.

Hudud bo'yicha mutaxassis unga atroflicha baho bera olishi, qaysi soha qulay, qaysinisiga esa noqulayligini aniqlashi kerak. Unutmasligimiz lozim: **tabiatda umuman yomon joy yo'q, balki nodon mutaxassis bor;** har bir joy nima uchundir qulay, maqsad — shu qulaylikni aniqlash va undan o'z yo'lida to'g'ri foydalanishni ta'minlashdir.

Masalan, yer usti tuzilishining (relyef) tekislik yoki tog'likdan iboratligi xo'jalikning bir tarmog'i uchun qulaylik tug'dirsa, ikkinchisida qiyinchilikni vujudga keltiradi. Chunonchi, agar hudud tekislik bo'lsa, u holda bu yer qishloq xo'jaligi, sanoat, transport va aholini joylashtirish juda qulay. Lekin, ayni paytda bunday sharoitda daryo va daryochalar mo'l (ko'priklarni ko'plab qurish kerak), bu daryolarda yirik elektr stansiyalarini qurish sharoiti ham yo'q. Tog'lik bo'lsa, bu yerda dam olish, tog'-kon sanoati, suv energetikasi, o'rmon xo'jaligini rivojlantirish mumkin. Ammo bunday sharoit sug'orma dehqonchilik, qayta ishlash sanoati, aholi manzilgohlarini joylashtirish uchun qulay emas. Shunga o'xshash misollarni juda ko'plab keltirish mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar aholi va mehnat resurslari, transport, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasini kabilardan tashkil topadi. Aholi ayni vaqtning o'zida ham yaratuvchi, ham iste'molchi bo'lganligi sababli uning barcha demografik ko'rsatkichlari — soni, o'sishi, zichligi, yosh va jinsiy tarkibi hisobga olinadi. Jumladan, aholi soni iste'mol mollar ishlab chiqarishda, ko'p yoki kam mehnat talab qiladigan korxonalarini qurishda ahamiyatlidir. Uning yosh va jinsiy tarkibi turli xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishga (sog'liqni saqlash, maorif, aholiga xizmat ko'rsatish, og'ir yoki yengil sanoat va h.k) o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Hozirgi kunda infrastruktura tizimining mavjudligi ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Yo'l, yer osti va yer usti qurilmalari, elektr

uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko'rsatish ob'yektlari muhayyo bo'lgan joylar yangi ishlab chiqarishni, qo'shma korxonalarni o'ziga jalb qiladi. Xorijda bunday joylarni **sanoat parki** deb atashadi.

Infrastruktura tizimida xususan transporting o'rni yuqori. Chunki, transportsiz ishlab chiqarish jarayonining o'zi ham bo'lmaydi, transport xarajati esa mahsulot tannarxiga kiradi. Shuningdek, ijtimoiy infrastruktura tarmoqlari ham ishlab chiqarishni joylashtirishda muhimdir.

O'tish davrida ayniqsa, bozor infrastrukturasi ahamiyati katta. Bozor iqtisodiyotining o'zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi — bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar yengadi.

Bozor (talab va taklif) raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Binobarin, talabning nafaqat miqdor jihatdan o'sib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e'tiborga olish, ixcham, harakatchan, boshqarishi oson bo'lgan kichik va o'rta korxonalarni joylashtirish o'tish davri uchun ayniqsa xosdir.

Bu davrda qulay investitsiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko'pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, arzon ishchi kuchi bo'lgan hududlarni qidiradilar. Qurilgan qo'shma korxonalar esa mintaqa va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga, uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgartirishlar kiritadi, turtki bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil qilishda joyning iqtisodiy geografik o'rniga ham ahamiyat bermoq zarur. Joyning qulayligi uning «qo'shniçilik» munosabatlarida o'z ifodasini topadi. Agar tanlangan joy yoki geografik nuqta transport bilan yaxshi bog'langan bo'lsa, xom ashyo iste'mol rayonlarga yaqin, elektr energiya va qurilish materiallari ham uzoq bo'lmasa, bu yerda joylashtirilgan korxonalar albatta katta iqtisodiy samara beradi.

Joyning, ayniqsa shaharning iqtisodiy geografik o'rni aksariyat hollarda uning iqtisodiy ixtisoslashuvini belgilab beradi. Masalan, Bekobodda O'zbekiston metallurgiya zavodining joylashtirilganligi, Qo'qonda transport funksiyasining, Yangiyer yoki Qarshida qurilish materiallari sanoatining rivojlanganlik sababini ularning iqtisodiy geografik o'rni orqali izohlash mumkin. Guliston yoki Termizning nisbatan sust rivojlanganligi ham ma'lum darajada ularning geografik va geosiyosiy o'rinlariga bog'liq.

Hozirgi davrda ilmiy-texnika taraqqiyoti va ekologiya omillari ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda muhim bo'lib qolmoqda. Zamonaviy va yangi

texnologiyalar, *texnopolis* yoki *texnoparklar* ilmtalab korxonalarini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Rivojlangan, klassik industriya bosqichini o'tgan (postindustrial) mamlakatlarda borgan sari ishlab chiqarish jarayonining «toza», ekologik xavfsiz korxonalarini joylashmoqda, boshqa tarmoq yoki korxonalar esa asta-sekin rivojlanayotgan davlatlarda joylashtirilmoqda.

Ekologik omil xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda eng yetakchi bo'lib qolmoqda. Chunki, yer yuzida tabiati sof, havosi va suvi toza joylarning o'zi juda oz. Urush va tinchlik masalalari ozmi-ko'pmi hal qilingan hozirgi davrda zamonamizning «№ 1» **global muammosi ekologiya**, atrof-muhit muhofazasi bo'lib qoldi.

Xo'jalikning turli tarmoqlari o'ziga xos ekologik sig'imga ega. Asosiy ishlab chiqarish tarmoqlari — makroiqtisodiy tizimlar: sanoat, qishloq xo'jaligi, transport ekologik vaziyatni shakllantiruvchi eng muhim omillardir. Bu borada **N.N. Kolosovskiyning** energiya ishlab chiqarish sikllari g'oyasiga amal qilish ham katta samara beradi. Zero, bu konsepsiya ishlab chiqarishning chiqindisiz texnologik jarayonini tashkil qilishni ko'zda tutadi.

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar halqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. Hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar halqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat, yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida *merkantilizm* nomi bilan o'rin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish *fritredizm*, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda **A. Smit** va, ayniqsa, **D. Rikardoning** xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari halqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo-sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u **qiyosiy imtiyoz yoki qulaylik qonuni** («закон сравнительного преимущества») nomini olgan. Bu qonunning asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o'zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma'lum mahsulotni boshqa davlatlarga qaraganda arzonroq, ya'ni kamroq xarajat bilan yetishtiradi va uni bozorda oson realizatsiya qiladi. Sotilgan mahsulotning puliga o'zida yo'q, yoki yetishtirishi qimmatroq, xarajatliroq tushadigan tovarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, «ayirbosh», ya'ni *barter* usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g'oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo'jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o'zgarishlar yuz berdi.

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori **Iogan Genrix Tyunen** XIX

asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarlarida bayon qildi (ruscha nomi «Изолированное государство»).

I.G. Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar — Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mabla`g bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I. Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen halqalari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni yetishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida halqasimon joylashadi. Masalan, *birinchi halqa* — bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; *ikkinchisi* — o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun), *uchinchi halqa* — kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik, sut chorvachiligi, *to'rtinchi* — yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi, *beshinchi* — g'allachilik va nihoyat, *oltinchi halqa* — yaylov chorvachiligi.

I. Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bolib yerdan foydalanish masalalarini ko'tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o'zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga — iste'molchiga arzon va sifati buzilmagan holda yetkazib berishiga katta e'tibor beradi. Shunday qilib, I.Tyunen qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy asosini yaratuvchisi bo'ldi.

1909 yilda Tyunenning vatandoshi — **Alfred Veber** «Sanoat shtandorti to'g'risida» nomli asarini chop ettirdi. U o'zining diqqat-e'tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta'sir kuchiga qarab, tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A. Veber sanoat shtandortining asoschisidir. **Shtandort** esa — korxonaning o'rnashgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma'nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi.

Bu foyda, A. Veber fikricha asosan xom ashyo mahsulotini realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom ashyo va mahsulotni sotish bilan bog'liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlariga kiritdi. Chunki, mahsulotning tannarxiga xom ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar ham kiradi.

Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil — *transport* va *ishchi*

kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo'shdi — u ham bo'lsa *aglomeratsiya* omilidir.

Transport omiliga mahsulot yoki xom ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish haqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarining bir joyda to'planishi hisobga olinadi.

A. Veber ilmiy adabiyotda o'zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi — bu asl mohiyatiga ko'ra mujassamlashuv (konsentratsiya) samaradorligi bo'lib, u hozirgi kunda korxonalarining yiriklashuvidan, ya'ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarining kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik», yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

I.Tyunen (qishloq xo'jaligi) va A. Veberning (sanoat shtandorti) g'oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo'lsa-da, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo'qolmagan. Bu olimlarining g'oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv va hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbat — aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi **Valter Kristallerga** tegishli. U 1930-yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o'rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o'rinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

Kristaller uchun ham hudud barcha sharoitlar bo'yicha bir xil bo'lishi, ya'ni hudud tep-tekis, aholi, aholi manzilgohlari, yo'l va boshqalar bir xil joylashgan. Ana shunday ideal manzaradan kelib chiqqan holda u o'zining ilmiy g'oyasini yaratdi. V. Kristaller nomi bilan «Markaziy o'rinlar», iyerarxiya, shaharlar klassifikatsiyasi kabi tushunchalar, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirishga oid ilmiy fikrlar bog'liq. Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi **Avqust Lyosh** o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A. Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Географическое размещение хозяйства»—M. 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi. qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining *areal*, maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda — iqtisodiy rayon) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I. Tyunen va A. Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rgangan bolishsa, A. Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra mikroiqtisodiy bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi haqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan holi bo'lmasa kerak.

Ta'kidlash joizki, I. Tyunen va A. Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi — u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxonalar yoki tarmoqlarni ayrim joylarda o'rinlashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, hududiy mujassamlashuvning kuchayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday uzluksiz tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida **o'sish qutblari va rivojlanish markazlari** to'g'risidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi fransuz olimi **Fransua Perrudir**.

F. Perru «markaziy o'rinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo hududiy-iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishondi.

F. Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarining ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi — Lund universiteti professori (Shvetsiya) **T. Xagerstrandning yangiliklar diffuziyasi** nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Chindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar, texnologik

determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai-nazaridan yondashilganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum sikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki sikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik **U. Rostouning** (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi **N.D.Kondratyevning** 30-yillarda ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. Shuningdek, amerikalik olim **R.Vernonning** (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot sikli to'g'risidagi g'oyasi ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan bog'liq.

Diffuziya (fizik atama bo'lib), singish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lgan holatdir. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin singib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi **M. Porterning** (1993) markazdan chetga kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchi va h.k. darajalarga kaskadsimon o'tishi, migratsiyasi haqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

Sobiq Ittifoqning parchalanishi va mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi bilan geosiyosiy vaziyat o'zgardi. Ana shunday sharoitda chegara atrofi mintaqalarini o'rganish, «Markaz-cheikka» (perifiriya) munosabatlarini tadqiq qilish masalalari ham ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bevosita aloqadordir.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik **I. Vallersteyn**), uning taraqqiyotidagi sikllar davriy, tarixiy xususiyatga ega. Bunday yondashuvni tik emas, gorizontol, ya'ni geografik jihatdan ham qo'llash mumkin. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishining hududdan-hududga o'tishi, bizning iboramizda «geografik konveyr» yoki estafeta ko'z oldimizga keladi.

N.D. Kondratyev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta sikl ajratadi, ulardan to'rttasi *industriya* davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni *postindustrial* davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy-iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda **I. Mechnikovning** jahon sivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli haqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean sivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga kelgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq Sharq, Yaponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va Yaqin Sharqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AQSh)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AQSh-G'arbiy-

Yevropa-Yaponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda, yetakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlari sezilmoqda. Ayni vaqtda buni Yaponiya ta'siri va boshchiligida yangi industrial mamlakatlar — Janubiy Koreya, Singapur, Tayland, Malayziya, Indoneziya jadal sur'atlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning sikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Yer shari, global geografik makonda ham sodir bo'lmoqda. Bu esa albatta jahon xo'jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta'sir qiladi.

Shu bilan birga mintaqa iqtisodchilari, iqtisodiy geograflar **V. Leontyev** va **U. Izardlarning** tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to'g'risidagi ilmiy g'oyalari, **Zipfa** va **Styuart, Dj.Fridman** kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning «dunyoviy shaharlar» haqidagi yangi ishlarini ham bilishlari lozim. Zero, ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bevosita bog'liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g'oyalari asosan G'arb olimlari asarlari bo'yicha talqin qildik. O'z-o'zidan savol tug'ilishi tabiiy: nahotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo'lgan o'zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo'lsa? Shubha yo'q, albatta bu borada ham o'lkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o'rganish, targ'ib va tashviqot qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bolmog'i lozim. Masalan, bu yerda, xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, sug'orish inshootlarni qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalarini, shaharsozlik to'g'risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot va boshqa fanlar tug'ilgan bu Ona zamin ijtimoiy-iqtisodiy hayotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Tayanch tushunchalar

1. **Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi tabiiy omillarga** - yer va uning ustki tuzilishi, qazilma boyliklar, iqlim, suv, harorat, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi kiradi.
2. **Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillar** - aholi va mehnat resurslari, transport, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi kabilardan tashkil topadi.
3. **Sanoat parki** - yo'l, yer osti va usti qurilmalari, elektr uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko'rsatish ob'yektlari mavjud bo'lgan hamda yangi ishlab chiqarishni, qo'shma korxonalarini o'ziga jalb qiluvchi hudud.
4. **Merkantilizm** - biror bir mamlakatni halqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zining ichki bozoriga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borishi ya'ni importni cheklash siyosati demakdir.
5. **Fritredizm** - ya'ni erkin savdo degan ma'noni bildiradi. Jahon bozorini erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimiga o'tishi.

Testlar

1. I.G.Tyunen qaysi shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini amalda tatbiq etdi?
A) Myunxen B) Gamburg
D) Bonn E) Rostok F) Berlin.
2. A.Veber nechanchi yilda «sanoat shtandorti to'g'risida» nomli asarini chop ettirdi?
A) 1878 B) 1896
D) 1909 E) 1916 F) 1929
3. Quyidagi tushunchalardan qaysi biri V.Kristaller nomi bilan bog'liq?
A) Markaziy o'rinlar B) Iyerarxiya
D) Shaharlar klassifikatsiyasi
E) Aholiga xizmat ko'rsatish sohasini joylashtirishga oid ilmiy fikrlar.
F) Barcha javoblar to'g'ri.
4. «O'sish qutblari va rivojlanish markazlari» to'g'risidagi nazariyaning asoschisi kim?
A) Iogan Tyunen B) Fransua Perru
D) Alfred Veber E) Valter Kristaller F) Avgust Lyosh
5. N.D.Kondratyev jahon xo'jaligi dinamikasida nechta siklni ajratgan?
A) 2 B) 3 D) 4 E) 5 F) 6

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. I.Tyunen «halqalari» ni hozirda ham ahamiyati bormi.
2. A.Veberning sanoat shtandorti haqida nimalarni bilasiz?
3. V.Kristaller va A. Lyosh ilmiy g'oyalari mohiyatini tushuntirib bering.
4. Yangiliklar davr va hududga qanday tarqaladi?
5. Yer, hudud qanday funksiyalarni bajaradi?
7. Infrastruktura nima va u ishlab chiqarishni joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatishini aetib bering.
8. Ekologik omil va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish borasida nimalarni ayta olasiz.

SANOAT GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Sanoat xalq xo'jaligining yetakchi tarmog'i
2. Sanoat geografiyasini maqsadi va vazifalari
3. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha
4. Sanoatni tarkibiy qismlari va tuzilishi
5. Sanoatni hududiy joylashish shakllari

SANOAT, industriya — xalq xo'jaligining ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyotiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan eng muhim sohasi. Sanoatning o'zi

uchun hamda xalq xo'jaligining boshqa sohalari uchun mehnat qurollari tayyorlaydigan, shuningdek xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya olish, yog'och tayyorlash, mavjud sanoat yoki qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi korxonalar (zavod, fabrika, kon, shaxta, elektr stansiyalari) majmui. Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi mehnat taqsimotining o'sishi, ishlab chiqarishni differentsiyalash va ixtisoslashtirish bilan chambarchas bog'liq.

Sanoat geografiyasi – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda sanoat tarmoqlarining joylanish xususiyatlari hamda sanoatda vujudga kelgan hududiy majmualarning shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Sanoat geografiyasining asosiy vazifasi quyidagilardan iborat: sanoat rivojlanishiga sezilarli ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tavsiflash; sanoat rayonlari, tugunlari va markazlarining shakllanish omillarini o'rganish; ayrim sanoat tarmoqlarining holatiga va joylashishiga ta'sir etadigan texnik-iqtisodiy sharoitni tadqiq qilish; tarmoqlararo va rayonlararo aloqalarni o'rganish; mamlakat xalq xo'jaligida va iqtisodiy rayonlar shakllanishida sanoat joylashishining ahamiyatini aniqlash.

Har qanday mamlakat sanoatining asosini industrlashtirish darajasi tashkil qiladi. **Industrlashtirish deganda ishlab chiqarishning hamma tarmoqlarida fan va texnikaning yutuqlaridan foydalanib, zamonaviy korxonalar qurib, rivojlangan sanoatni tashkil qilish tushuniladi.** Industrlashtirish muayyan tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga va halqaro vaziyatga bog'liq.

Dastlab industrlashtirish Buyuk Britaniyada amalga oshirildi. Bu yerda industrlashtirish to'qimachilik sanoatida qo'l mehnatini mashinalashtirishdan boshlandi, keyin og'ir sanoatni industrlashtirish amalga oshirildi. AqSH, Germaniya va boshqa davlatlar Buyuk Britaniya tajribasidan foydalanib to'qimachilik sanoatini industrlashtirishdan tezlik bilan og'ir sanoatni mashinalashtirib, markazlashgan ishlab chiqarishni tashkil qildilar.

Hozirda jahon sanoatida taxminan 350 mln kishi ishlaydi. Oxirgi yuz yilda sanoat ishlab chiqarishi 50 barobar o'sdi, lekin bu o'sishning $\frac{3}{4}$ qismi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Sanoatning barcha tarmoqlari vujudga kelgan vaqtiga qarab odatda uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga **eski tarmoqlar** deb ataluvchi toshko'mir, temir ruda qazib chiqarish, metallurgiya, vagonsozlik, paravoz-teplovozsozlik, kemasozlik,

to'qimachilik tarmoqlari kiradi. Hozirgi vaqtda bu tarmoqlar odatda sekin o'smoqda. Lekin ular jahon sanoat geografiyasiga ilgariqidek ancha katta ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi guruhga **yangi tarmoqlar** deb ataluvchi avtomobilsozlik, alyuminiy eritish, plastmassalar, kimyoviy tolalar ishlab chiqarish kiradi. Odatda, bu tarmoqlar ilgariqidek jadal bo'lmasa ham ancha tez sur'atlar bilan o'smoqda (butun dunyoda har kuni konveyerlardan taxminan 100 ming avtomobil tushadi). Asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda to'plangan, lekin endilikda rivojlanayotgan mamlakatlarda ham ancha keng tarqalgan bu sanoat tarmoqlari jahon sanoat geografiyasiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Nihoyat, uchinchi guruhga **eng yangi tarmoqlari** kiradi. Ularning ko'pchiligi fantalab tarmoqlar hisoblanib, ko'p hollarda "yuqori texnologiya" tarmoqlari deb ham atashadi. Bularga mikroelektronika, hisoblash texnikasi, pobotsozlik, informatika sanoati, atom va aerokosmik ishlab chiqarish, organik sintez kimyosi, mikrobiologiya sanoati – FTI ning haqiqiy "katalizatorlarini" ishlab chiqarish kiradi. Hozirgi vaqtda bu tarmoqlar hammadan tez va barqaror rivojlanmoqda. AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiyada butun ishlov beruvchi sanoat yalpi mahsulotining 35-40 foizi to'g'ri keladi. Bu sanoat tarmoqlari geografiyasi hozircha asosan iqtisodiy rivojlangan va "yangi sanoatlashgan" mamlakatlar bilan chegaralangan bo'lsa ham, ularning jahon sanoati geografiyasiga ta'siri to'xtovsiz ortib bormoqda.

Sanoat tarmoqlari ayrim mezonlar bo'yicha ham birlashtiriladi. Umuman tarmoq deganda korxonalarining ma'lum o'xshash xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi tushuniladi. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular:

- Xom-ashyo birligi bo'yicha ajratilgan sanoat tarmoqlari (mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va selluloza—qog'oz sanoati va hk.);
- Iste'mol birligi, ya'ni muayyan maqsadda mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (yengil va oziq —ovqat, qurilish, elektr energetika va b.);
- Texnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'i (ximiya va neftni qayta ishlash)

Bundan tashqari sanoat ikki yirik guruhga: undiruvchi va ishlov beruvchi sanoatga bo'linadi. **Undiruvchi sanoat**ga kon-kimyo xom ashyosi, metallurgiya uchun qora va rangli metallar rudasi, noruda xom ashyolar, metallsiz rudalar, neft, gaz, ko'mir, torf, slanes, tuz, noruda qurilish materiallari, yengil tabiiy to'ldiruvchilar

va ohaktoshlar chiqaradigan korxonalar, shuningdek gidroelektrostansiyalar, o'rmon, baliq ovlash va boshqa dengiz mahsulotlari chiqarish korxonalari, suv keltiruvchi injenerlik inshootlari kiradi. **Ishlov beruvchi sanoatga** qora va rangli metallar, prokat, kimyo va neft kimyosi mahsulotlari, mashina va asbob-uskunalar, yog'och va sellyuloza-qog'oz mahsulotlari, sement va boshqa qurilish materiallari, yengil sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalar, shuningdek sanoat buyumlarini va issiqlik elektr stansiyalarini remont qiladigan korxonalar kiradi. Shuningdek, ishlab chiqariladigan mahsulotning iqtisodiy ahamiyati va takror ishlab chiqarish jarayonidagi roli jihatidan sanoat «**A**» **guruhga** — ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarysh va «**B**» **guruhga** — iste'mol buyumlari irlab chiqarish sohalariga bo'linadi. Dunyoda qabul qilingan hisob-rejalashtirish metodologiyaskga ko'ra, stanoklar, asbob-uskupalar, qora va rangli metallar rudasi, mineral o'g'itlar, sellyuloza va sh.k. mahsulot turlari «**A**» guruhga, trikotajdan va boshqa materiallardan tikilgan tayyor mahsulotlar, baliq mahsulotlari, non va non mahsulotlari, xolodilniklar, radiopriyomniklar, mebel va boshqa «**B**» guruhga kiradi. Ishlab chiqarishda va ishlab chiqarishdan boshqa sohalarda qo'llaniladigan bir necha xil mahsulotlar (masalan, elektr energiyasi, ko'mir, gazmollar va b.), ulardan haqiqatda qanday maqsadlarda foydalanilishiga qarab, «**A**» va «**B**» guruhlardan biriga mansub bo'ladi. Sanoatni bunday ikki guruhga bo'lish zaruriyati ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasida to'g'ri proporsiyalar yaratish va ijtimoiy ishlab chiqarishni tez sur'atlar bilan o'stirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Sanoat ishlab chiqarishni joylashishiga qarab sanoat korxonasi, sanoat punkti, sanoat markazi, sanoat tuguni va sanoat rayoniga ajratiladi.

Sanoat korxonasi – xalq xo'jaligi rejasiga muvofiq ravishda mahsulot tayyorlash, ishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanadigan ayrim ishlab chiqarish – xo'jalik birligi. U zavod, fabrika, kombinat yoki karyer bo'lishi mumkin.

Sanoat punkti – bu yerda kamida bitta sanoat korxonasi bo'lishi kerak. Odatda kichik shaharlar va shaharchalar sanoat punktlari ham hisoblanadi.

Sanoat markazi deb - bir yoki bir nechta sanoat tarmoqlari to'plangan shahar yoki shaharchaga aytiladi. Odatda markaz tushunchasi mujassamlashuvning natijasi bo'lib, u shu joyni boshqa joylarga qaraganda yuqoriroq rivojlanganligidan darak beradi. Shu jihatdan sanoat markazi sanoat punktining yuqori darajasi bo'lib, unda turli xil sanoat korxonalari va tarmoqlari joylashgan bo'ladi. Demak har qanday sanoat markazi bu sanoat punktidir ammo aksincha emas. Ilmiy nuqtai – nazardan sanoat markazini aniqlashda umuman sanoatni emas balki uning alohida yo'nalishini hisobga olish darkor. Masalan Angren, Zarafshon, Marg'ilon, Muborak sanoat markazidir (bu hech kimga sir emas). Lekin Angrenni – yoqilg'i, Zarafshonni – rangli

metallurgiya, Marg'ilonni – to'qimachilik, Muborakni – tog' ximiya sanoatining markazlari ekanligini ko'rsatish to'g'riroq bo'ladi.

Bir-biri bilan o'zaro bog'langan ishlab chiqarish korxonalari to'plangan hudud **sanoat tuguni (uzeli)** deb ataladi. Sanoat tuguni bitta shahar doirasida ham bo'lishi mumkin, ko'p hollarda u bir necha shaharlardan yoki ishchi shaharchalari bilan o'ralgan shaharlar tizimidan iborat bo'ladi. Sanoat tuguniga kirgan korxonalar yagona transport tarmog'idan, energiya va suv ta'minotining umumiy manbalaridan birgalikda foydalanadi (ba'zan zom ashyo resurslari ham umumiy bo'ladi), mehnat resurslarini ishlab chiqarishga to'laroq jalb qiladi. Bularning hammasi mehnat unumdorligini oshirishga, mablag'larni tejashga, korxonalar egallaydigan maydonlarni qisqartirishga olib keladi. Sanoat tugunlari – sanoat korxonalarini joylashtirishning ilg'or usulidir.

Sanoat tugunlari va markazlari to'plangan hududlar **sanoat rayonlari** deb ataladi. Mahsulot ishlab chiqarishda u yoki bu sanoatning salmog'iga qarab, undiruvchi sanoat yoki ishlov beruvchi sanoat rayonlari ajratiladi. Ularning katta-kichikligi har xil bo'ladi.

Tayanch tushunchalar

Sanoat geografiyasi – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda sanoat tarmoqlarining joylanish xususiyatlari hamda sanoatda vujudga kelgan hududiy majmualarning shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Sanoat korxonasi – xalq xo'jaligi rejasiga muvofiq ravishda mahsulot tayyorlash, ishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanadigan ayrim ishlab chiqarish – xo'jalik birligi. U zavod, fabrika, kombinat yoki karyer bo'lishi mumkin.

Sanoat punkti – bu yerda kamida bitta sanoat korxonasi bo'lish kerak. Odatda kichik shaharlar va shaharchalar sanoat punktlari ham hisoblanadi.

Sanoat markazi deb - bir yoki bir nechta sanoat tarmoqlari to'plangan shahar yoki shaharchaga aytiladi. Odatda markaz tushunchasi mujassamlashuvning natijasi bo'lib, u shu joyni boshqa joylarga qaraganda yuqoriroq rivojlanganligidan darak beradi. Shu jihatdan sanoat markazi sanoat punktining yuqori darajasi bo'lib, unda turli xil sanoat korxonalari va tarmoqlari joylashgan bo'ladi.

Sanoat tuguni (uzeli) deb - bir-biri bilan o'zaro bog'langan ishlab chiqarish korxonalari to'plangan hududga aytiladi.

Sanoat rayoni deb - sanoat tugunlari va markazlari to'plangan hududga aytiladi.

Testlar

1. Sanoatni industrlashtirish dastlab qaysi davlatda amalga oshirildi?

A) AQSh

B) Germaniya

D) Kanada

E) Buyuk Britaniya

F) Yaponiya

2. Industrlashtirish dastlab sanoatning qaysi tarmog'ida amalga oshirildi?

A) To'qimachilik sanoatida

B). Energetika sanoatida

D) Metallurgiya sanoatida

E) Oziq-ovqat sanoatida

F. Mashinasozlikda

3. Sanoat tarmoqlari nechta mezon asosida ajratiladi?

- A) Birta – xom ashyo
- B) Ikkita – xom ashyo va iste'mol
- D) Uchta – xom ashyo, iste'mol va texnologik
- E) To'rtta – xom ashyo, iste'mol, texnologik va qayta ishlash
- F) Barcha javoblar noto'g'ri

4. Quyidagi tarmoqlardan qaysi biri undiruvchi sanoatga tegishli?

- A) Prokat ishlab chiqarish
- B) Kimyo va neft-kimyo mahsulotlari
- D) Mashina va asbob uskunalar ishlab chiqarish
- E) Sement ishlab chiqarish
- F) Neft, gaz, ko'mir, torf qazib olish

5. Bir-biri bilan o'zaro bog'langan korxonalar to'plangan hudud nima deb ataladi?

- A) Sanoat rayoni
- B) Sanoat tuguni
- D) Sanoat markazi
- E) Sanoat punkti
- F) To'g'ri javob yo'q

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Sanoat geografiyasi nimani o'rganadi?
2. Industrlashtirish nima?
3. Sanoat tarmog'lari qanday mezonlar asosida ajratilishini tushuntirib bering.
4. Sanoatni asosiy tarkibiy qismlarini ayting?
5. Sanoat markazi va sanoat punktini o'xshashlik va farqlarini aytib bering.
6. Sanoat rayoniga ta'rif bering va misollar keltiring.

QISHLOQ XO'JALIK GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Qishloq xo'jalik geografiyasining ob'yekti va predmeti.
2. Qishloq xo'jaligi – moddiy ishlab chiqarishning ikkinchi yetakchi tarmog'i.
3. Agrosanoat majmui haqida tushuncha.
4. Qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi.

Qishloq xo'jaligi geografiyasi – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hududiy muammolari hamda joylashish qonuniyatlarini o'rganadi. Qishloq xo'jaligi tarkibidagi hududiy tafovutlar tabiiy muhit va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ta'sirida tarkib topadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi inson xo'jalik faoliyatining ilk va eng qadimgi shakllaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning eng qadimiy tarmog'igina bo'lib qolmay, eng keng tarqalgan tarmog'i hamdir. Dunyoda bironta mamlakat yo'qki, uning aholisi qishloq xo'jaligi va unga yaqin tarmoqlar – o'rmon xo'jaligi, ovchilik, baliq ovlasi bilan shug'ullanmasin. Butun

dunyoda bu sohalarda 1,1 mlrd. kishi band. Ushbu aholi yer sharining turli qismlarida turli-tuman tabiiy sharoitda qishloq xo'jaligi va unga yaqin tarmoqlar bilan mashg'ul.

Tabiiy sharoit qanday bo'lishidan qat'iy nazar, qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi sarf qilingan mehnatning miqdori va sifatiga, texnika va o'g'itlardan foydalanish darajasiga bog'liq. Ushbu ko'rsatkichga qarab, qishloq xo'jaligi ekstensiv va intensiv xo'jalikka bo'linadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ekin maydonlarini kengaytirish va chorva mollari sonini oshirish hisobiga yetishtirish **ekstensiv xo'jalik** deb ataladi.

Insoniyat tarixining juda katta davri mobaynida qishloq xo'jaligi asosan ekstensiv yo'l bilan rivojlandi. Yangi yerlar ko'pincha o'rmonlar hisobiga kengaytirilgan. Hozirgi davrda ham juda ko'p rivojlanayotgan, kam rivojlangan davlatlarda qishloq xo'jaligi ekstensiv yo'l bilan rivojlanmoqda.

Maydon birligida (1 ga ekin maydonidan) agrotexnika vositalaridan ko'proq foydalanish yoki chorva mollarining ko'proq mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish **intensiv xo'jalik** deb ataladi.

Intensiv xo'jalik rivojlangan davlatlar uchun xos bo'lib, qishloq xo'jaligida sodir bo'lgan «Yashil inqilob» ga asoslanadi. (Yashil inqilob – bu qishloq xo'jaligining zamonaviy texnika asosida tubdan o'zgarishi demakdir. U fan-texnika inqilobi (FTI) namoyon bo'lishining shakllaridan biri. Meksikani yashil inqilobga asos solgan mamlakat deb hisoblasa bo'ladi, chunki XX asrning 60-yillar boshida aynan shu yerda bug'doyning yuqori hosilli yangi qizg'ish navlari yaratildi.) Ushbu davlatlarda asosan tovar qishloq xo'jaligi rivojlangan. Chunki bu davlatlar qishloq xo'jaligida barcha qo'l mehnatini asosan mashinalar bajaradi. Yuqori sifatli mineral o'g'itlarda foydalaniladi, zararkunandalarga qarshi zaharli kimyoviy dorilardan, chorva mollari kasalliklariga qarshi kurash vositalaridan keng foydalaniladi.

Mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish va kimyolashtirish qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish va jadallashtirishning asosiy yo'lidir.

Yer qishloq xo'jaligida mehnat majmui va ayni paytda mehnat vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun yerdan to'g'ri foydalanish va uning hosildorligini saqlash qishloq xo'jaligining muhim vazifalaridan biridir.

Intensiv xo'jalikni barpo qilish uchun yerlarni melioratsiya qilish, ya'ni yer holatini yaxshilash ishlarini (sug'orish, zax va botqoqlarni quritish, tuproqqa ohak solish, daraxt o'tqazish va h.k.) olib borish kerak. Bunda kompleks melioratsiya tadbirlari yaxshi natija beradi (shamol va suv eroziyasiga qarshi kurash, tuproq hosildorligini oshirish).

Qishloq xo'jaligi avvalo yer bilan chambarchas bog'langan. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan jami yerlar **yer fondi** hisoblanadi. Jahon yer fondi 13,4 mlrd. gektarni tashkil etadi. Jahon yer fondi to'g'risidaigi toliq ma'lumot quyidagi jadvalda berilgan.

Jahon yer fondining tarkibiy qismlari

T/r	Yer fondi turi	foizda	mln. ga
1.	Ishlov beriladigan yerlar (ekinzorlar, bog'lar, plantatsiyalar)	11	1450
2.	O'tloq va yaylovlar	23	3100
3.	O'rmon va butazorlar	30	4000
4.	Aholi punktlari, sanoat va transport egallagan yerlar	2	450
5.	Kamunum va unumsiz yerlar	34	4400
	Jami:	100	13400

Ma'lumki ishlov beriladigan yerlar eng qimmatbaho yer hisoblanadi. Bunday yerlar insoniyatga zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotining 88 foizini beradi. Ishlov beriladigan yerlar asosan haydaladigan va sug'oriladigan yerlardan iborat. Jahonda sug'oriladigan yerlar haydaladigan (shudgor qilinadigan) yerlarning 15 foizini (230 mln.ga) ni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich Xitoyda 30 %, Hindistonda 28 %, AQSh da 15 %, Pokistonda 70 %, O'zbekistonda qariyb 95 foizga teng.

Agrosanoat majmui haqida tushuncha. Agrosanoat majmui (ASM) mamlakat xalq xo'jaligining muhim tarkibiy qismi bo'lib, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va iste'molchilarga yetkazishda qatnashadigan tarmoqlarni o'z ichiga oladi.

ASM ning birinchi tarkibiy qismi qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish qurollari bilan ta'minlaydigan sanoat tarmoqlari, ikkinchi, ya'ni asosiy tarkibiy qismi qishloq xo'jaligining o'zi va uchinchi tarkibiy qismi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan sanoat tarmoqlaridir.

O'zbekiston agrosanoat majmui oldida respublika aholisini oziq-ovqat, sanoatni xom ashyo bilan ta'minlash vazifalari turadi.

Agrosanoat majmuini yanada taraqqiy ettirish uchun respublikamiz ASM da jiddiy tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirish zarur. Dehqonchilik, chorvachilik, umuman qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismini mamlakat hududida qayta ishlash kerak. Qishloq xo'jaligini zamonaviy ishlab chiqarish qurollari, kimyoviy o'g'itlar bilan yetarli darajada ta'minlash va uning mahsulotlarini qayta ishlaydigan

korxonalarini jumladan, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda qo'shma korxonalar qurish davr talabidir. Ayni paytda qishloq joylarida iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar jiddiy ravishda o'zgarimoqda, jamoa va shirkat xo'jaliklari tugatilib fermer xo'jaliklar tashkil qilinmoqda. Qishloq xo'jaligida nodavlat sektorning ulishi oshib bormoqda. Shuningdek qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash uchun yangi omborxonalar, sovuqxonalar qurish jiddiy vazifa bo'lib turibdi. Shu bilan birga respublika qishloq xo'jaligida ayrim muammolar ham mavjud. Eng avvalo dehqonchilikda ilmiy asoslangan almashib ekish tizimini to'liq amalga oshirishi va chorvachilik uchun yem-xashak bazasini kengaytirish talab etiladi.

Agrosanoat majmuining asosiy qismini **qishloq xo'jaligi** tashkil etadi.

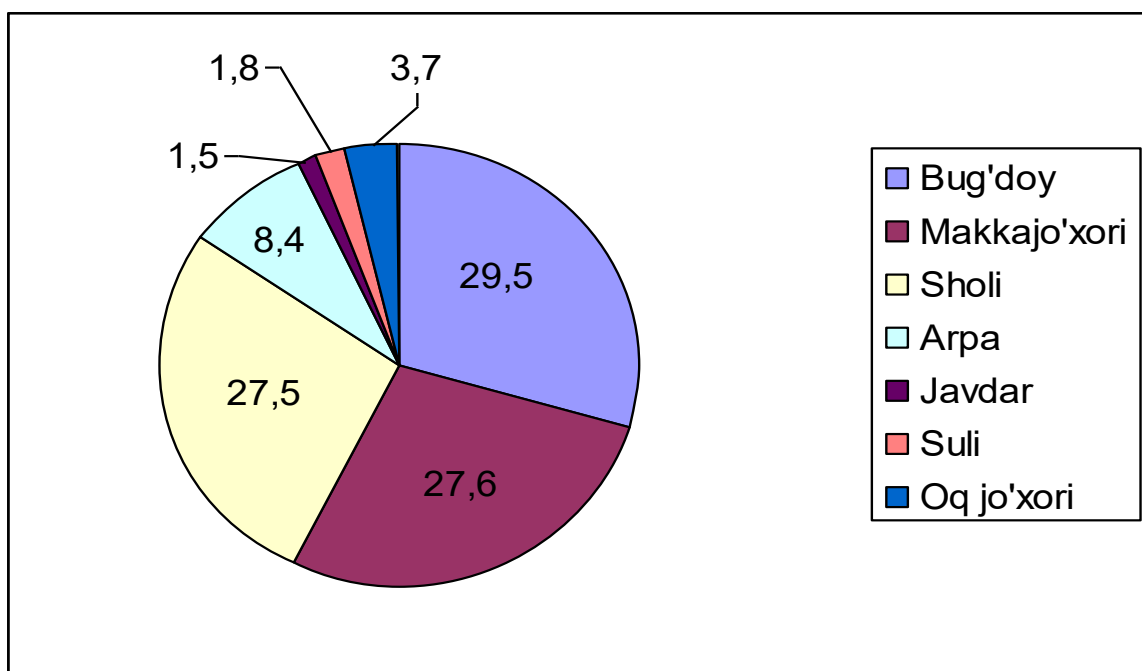
Qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi sanoatga o'xshab uncha boy emas. U ikkita yirik tarmoqqa bo'linadi.

1. Dehqonchilik (Ziroatchilik)
2. Chorvachilik.

Dehqonchilik ham o'z navbatida donli ekinlar, texnika ekinlari, moyli va quvvat beruvchi ekinlar, sabzavotchilik, polizchilik, bog'dorchilik va uzumchilik hamda kartoshka yetishtirishga bo'linadi.

Donli ekinlar – jahon qishloq xo'jaligining asosi hisoblanadi. Jahonda yiliga 1,9 mlrd.tonna don yetishtiriladi. Shuning 4/5 qismini bug'doy, sholi va makkajo'xori tashkil etadi.

3-chizma. **Dunyo bo'yicha donli ekinlar yalpi hosilining tarkibi (foizda)**

Bug'doy jahon aholisining deyarli yarmi uchun asosiy oziq manbai bo'lib hisoblanadi va don ekinlarining 28 foizini tashkil qiladi. Bug'doy 70 dan ortiq mamlakatda yetishtiriladi, ammo uning 80 foizini faqat to'rt davlat – Xitoy, AQSH, Hindiston, Rossiya beradi. Shuningdek, Fansiya, Kanada, Argentina, Ukraina, Qozogiston, Avstraliyada ham bug'doy ko'p ekiladigan mamlakatlar hisoblanadi.

Makkajo'xori ham don, ham oziq sifatida ekiladi. Jahonda yetishtiriladigan donli ekinlarning 25 foizini tashkil qiladi. Makkajo'xori yetishtirish bo'yicha AQSH dunyoda birinchi o'rinda turadi. Jahon bozoriga yetishtirilgan mahsulotning 10-15 foizi chiqariladi. Makkajo'xori eksport qiladigan davlatlar AQSH, Kanada, Argentina, Avstraliya, Fransiya; import qiladigan davlatlar G'arbiy Yevropa davlatlari Yaponiya, Rossiya.

Sholi ham insoniyatning yarmi uchun asosiy oziq manbai bo'lib hisoblanadi va jahonda yetishtiriladigan don ekinlarning 25 foizini tashkil qiladi. U suv talab o'simlik bo'lib 12-15° haroratda o'sa boshlaydi, tropik kengliklarda ko'proq ekiladi. Shu sababli, sholining 90 foizi Janubiy va Janubi-sharqiy hamda Sharqiy Osiyo davlatlarida yetishtiriladi. Jahonda yetishtiriladigan sholining 38 foizi Xitoyda, 20 foizi Hindistonda ekiladi. Bundan tashqari Yaponiya, Indoneziya, Bangladesh, Tailand, Filippin davlatlarida ham asosiy don ekini hisoblanadi.

Shuningdek donli ekinlarga arpa, suli, oqjo'xori, javdar, tariq kabilar ham kiradi. Lekin bu ekinlarning jahon donli ekinlar yalpi hosilidagi ulushi katta emas. Shu bilan birga mazkur ekinlarning geografiyasi yuqoridagilarga nisbatan ancha tor.

Texnika ekinlari. Sanoatda xom ashyo sifatida ishlatiladigan qishloq xo'jalik ekinlari texnik ekinlar deb ataladi. Texnik ekinlar sanoatni turli tarmoqlari: to'qimachilik (tolali ekinlar), yog' sanoatiga (moyli ekinlar), qand sanoatiga (shakar moddasi bor ekinlar), oziq-ovqat sanoatining boshqa ba'zi bir tarmoqlariga (choy), tamaki va farmatsevtika sanoati uchun xom ashyo beradi.

Tolali ekinlar, asosan to'qimachilik sanoati uchun xom ashyo beradi va unga paxta, zig'ir va kanop kiradi.

Paxtachilik. Tolali ekinlardan paxta eng katta ahamiyatga ega; jahonda har yili 15-17 mln.t. paxta tolasi ishlab chiqariladi. Asosiy paxta yetishtiradigan davlatlar quyidagilar: Xitoy, AQSH, Hindiston, Pokiston, O'zbekiston.

Moyli ekinlarga – paxta, zig'ir, kungaboqar, soya, kunjut, zaytun daraxti, araxis kiradi. Bir qancha ekinlar faqat moy olish uchun ekiladi. Jahonda kungaboqar yetishtirishda Rossiya, soya yetishtirish bo'yicha AQSH, araxis bo'yicha Hindiston, zaytun daraxtidan yog' olishda Italiya yetakchi mamlakat hisoblanadi.

Shakar olinadigan o'simliklar. Bunday o'simliklarga shakarqamish va qand lavlagi kiradi. Shakarqamish tropik mintaqada ko'proq yetishtiriladi (Markaziy Amerika, Janubiy Osiyo). Jahonda shakarqamish yetishtirish bo'yicha Brazilya (250 mln t), Hindiston (170 mln t), Kuba (70 mln t), Xitoy (50 mln t) va Meksika (40 mln t) yetakchi o'rinlarda turadi.

Qand lavlagi asosan shimoliy mo'tadil mintaqada yetishtiriladi (Shimoliy Amerika, Yevropa). Qand lavlagi yetishtirish bo'yicha quyidagi davlatlar yetakchi: Ukraina (45 mln t), Rossiya (30 mln t), Fransiya (30 mln t), Polsha (26 mln t), AQSH (23 mln t).

Tamakichilik mo'tadil mintaqaning janubiy qismi va tropik mintaqalarda rivojlangan (Lotin Amerikasi, Markaziy Osiyo, Janubiy va Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlari). **Choy** subtropik va tropik mintaqalarda yetishtiriladi (Hindiston, Xitoy, Shri-Lanka, Indoneziya va h.k).

Kartoshka yetishtirish asosan mo'tadil mintaqada rivojlangan. Kartoshka yetishtirish bo'yicha Rossiya, Polsha, Xitoy yetakchi o'rinlarda turadi.

Chorvachilik va uning uch asosiy tarmog'i. Chorvachilik yer yuzining barcha mamlakatlarida tarqalgan. O'tloq va yaylovlar ekin ekiladigan yerlarga qaraganda uch barobar ko'p yerlarni egallab yotadi. Chorvachilik mahsulotining asosiy qismini mo'tadil mintaqada mamlakatlari bead. Yana shuni ham hisobga olish kerakki, dunyoda yetishtiriladigan g'allaning yarmiga yaqini chorva mollariga yem qilib beriladi.

Jahon chorvachiligi geografiyasi birinchi navbatda chorva mollarining joylashishi bilan belgilanadi. chorva mollarining umumiy soni 4 mlrd boshga yaqin. Chorvachilikning uchta tarmog'i asosiy o'rin tutadi.

Deyarli hamma sut va go'shtning 1/3 qismidan ortig'i **qoramol** boqishdan (1,3 mlrd bosh) keladi. Intensiv sut va go'sht-sut chorvachiligi mo'tadil mintaqaning o'rmon hamda o'rmon-dasht zonalarida eng ko'p tarqalgan. Bu zonalarda mollar molxonalarda yoki yaylovlarda boqiladi. Qoramollar go'sht uchun ko'proq mo'tadil va subtropik mintaqalarning qurg'o'qchilroq hududlarida boqiladi. Bu yerlarda mollar asosan yaylovda boqiladi. AQSH, Kanada, Argentina, Avstraliyaning ba'zi bir hubublarida keng maydonlarda tovar mahsulot yetishtiradigan xo'jaliklar (rancho) – haqiqiy “go'sht fabrikalari” vujudga kelgan.

Cho'chqachilik (0,8 mlrd dan ko'p bosh chochqa bor) jahonda yetishtiriladigan jami go'sht mahsulotining 2/5 qismini beradi. Cho'chqachilik aholi jich o'rnashgan viloyatlarda va yirik sanoat markazlari yaqinida, intensiv chorvachilik rayonlarida, kartoshka yetishtiriladigan hududlarda joylashadi. Jahonda

yetishtiriladigan hamma cho'chqalarning deyarli yarmi Osiyoga, avvalo Xitoyga to'g'ri keladi.

Qo'ychilik (1,2 mlrd bosh). Go'sht-jun yetishtirishga ixtisoslashgan qo'ychilik yetarlicha namgarchil va nisbatan yumshoq iqlimli hududlarga, mayin hamda yarim mayin jun yetishtirishga ixtisoslashgan qo'ychilik esa qurgu'qchilroq hududlarga xosdir. Avstraliyaning dasht va chalacho'l rayonlari jahondagi eng yirik qo'ychilik o'lkasidir. Qo'ylarning asosiy qismi shaxsiy mulkdorlar yoki kompaniyalarga qarashli yirik qo'ychilik stansiyalarida (“шипстейшнз”) to'plangan. Bunday stansiyalarda qo'ylar yil davomida tabiiy yaylovlarda boqiladi.

Chorvachilik mahsulotlarining ham ancha qismi jahon bozoriga chiqariladi. Chorvachilik mahsulotlarini asosan rivojlangan mamlakatlar, shuningdek ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar eksport qiladi.

Tayanch tushunchalar

1. **Qishloq xo'jaligi geografiyasi** – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, u turli mamlakat va rayonlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hududiy muammolari hamda joylashish qonuniyatlarini o'rganadi.

2. **Intensiv xo'jalik** deb – maydon birligida (1ga ekin maydonidan) agrotexnika vositalaridan ko'proq foydalanish yoki chorva mollarning ko'proq mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiradigan xo'jaliklarga aytiladi.

3. **Ekstensiv xo'jalik** deb – qishloq xo'jalik mahsulotlarini ekin maydonlarini kengaytirish yoki chorva mollari sonini oshirish hisobiga yetishtiradigan xo'jaliklarga aytiladi.

4. **Yashil inqilob** – bu qishloq xo'jaligining zamonaviy texnika asosida tubdan o'zgarishi demakdir. U fan-texnika inqilobi (FTI) namoyon bo'lishining shakllaridan biri. Meksikani yashil inqilobga asos solgan mamlakat deb hisoblasa bo'ladi, chunki XX asrning 60- yillar boshida aynan shu yerda bug'doyning yuqori hosilli yangi qizg'ish navlari yaratildi.

5. **Yer fondi** – qishloq xo'jaligida foydalaniladigan jami yerlar demakdir.

Testlar

1. Jahon qishloq xo'jaligida qancha kishi band?

A) 1,1 mlrd. kishi

B) 1,5 mlrd. kishi

D) 1,4 mlrd. kishi

E) 1,0 mlrd. Kishi

F) 1,2 mlrd. kishi

2. Qaysi mamlakat «Yashil inqilob»ga asos solgan mamlakat hisoblanadi?

A) AQSh

B) Yaponiya

D) Braziliya

E) Meksika

F) Argentina

3. Jahon yer fondi qancha?

A) 14,3 mlrd.ga

B) 12,7 mlrd.ga

D) 13,4 mlrd.ga

E) 10,8 mlrd.ga

F) 11,3 mlrd.ga

4. Intensiv qishloq xo'jaligi qanday davlatlar uchun xos?

A) Betaraf

B) Rivojlangan

D) Rivojlanayotgan

E) Kam rivojlangan

F) Hammasi uchun

5. Quyidagi ekinlardan qaysi biri moyli ekinlarga kirmaydi?

A) Paxta

B) Kungaboqar

D) Soya

E) Araxis

F) Shakarqamish

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Qishloq xo'jalik geografiyasi nimani o'rganadi?
2. Ekstensiv xo'jalik deganda nimani tushunasiz?
3. «Yashil inqilob» qachon sodir bo'ldi?
4. Jahon yer fondi haqida gapiring.
5. Agrosanoat majmuining tarkibiy qismlarini aytib bering.
6. Chorvachilikni uchta asosiy tarmog'i haqida gapirib bering.

TRANSPORT GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Transport haqida tushuncha va uni o'ziga xos xususiyatlari.
2. Transport geografiyasini ayrim tushunchalari haqida.
3. Quruqlik transporti va uni tarmoqlari.
4. Suv transporti haqida ma'lumot.
5. Transportning boshqa turlarini rivojlanishi

Transport (lotincha transporto – tashiyman degan ma'noni anglatadi) moddiy ishlab chiqarishning yuk va yo'lovchilar tashishni amalga oshiradigan eng muhim tarmoqlaridan biri, sanoat va qishloq xo'jaligidan keyingi uchinchi asosiy manbai bo'lib hisoblanadi.

Transportning taraqqiyoti ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining umumiy darajasiga va ilmiy-texnik taraqqiyotga bog'liq. Ilmiy-texnika inqilobi transport quvvati va tezligi o'sib ketishiga, katta miqdordagi yuklarni hamda juda ko'p sonli yo'lovchilar tashishga imkon yaratdi.

Hozirgi paytda tovushdan tez uchadigan va 300-500 yo'lovchi oladigan samolyotlar, 500 ming tonnagacha yuk ko'taradigan kemalar, avtopoyezdlar moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishning turli tarmoqlarida ishlab turibdi. Transport ishlab chiqarishi to'xtovsiz takomillashib bormoqda.

Transportdagi ilmiy-texnika inqilobi transport vositalari quvvati, tezligi, yuk va yo'lovchi tashish imkoniyatlarining o'sishida va uning yangi-yangi turlarining yaratilishida namoyon bo'lmoqda.

Transportning takomillashish darajasi qancha yuqori bo'lsa, ayrim mamlakatlar va jahon xo'jaligi miqyosida mehnatning hududiy taqsimotida muhim o'rin tutadi.

Transport ishlab chiqarishining boshqa tarmoqlardan farq qiladigan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

A) tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan yo'l va yo'l qurilishi uchun asos hamda xom ashyo sifatida foydalanadi;

B) transport ishlab chiqarishi asosan cho'ziqsimon (chiziqli) joylanishga ega;

D) moddiy ishlab chiqarish uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi;

E) transport ishlab chiqarishi tarmoqlarga emas, balki turlarga bo'linadi;

F) transport ishlab chiqarishining xom ashyosi yo'q, asosiy vazifasi yuk va yo'lovchi tashishdir.

Transport geografiasining keng tarqalgan umumiy tushunchalari quyidagilardan iborat: magistral, yuk o'tkazish sur'ati, yuk ko'tarish quvvati, yuk oboroti, yo'lovchi oqimi sur'ati va h.k.

Texnik jihatdan yaxshi jihozlangan, juda katta yo'lovchi va yuk oqimiga ega bo'lgan yo'l-**transport magistrali** deb ataladi. Transport magistrali eng muhim yo'nalishlarda xo'jalik aloqalarining markazlashuvi oqibatida vujudga keladi. Bunday yo'nalishlarda yuk va yo'lovchi tashish arzonga tushadi. Masalan, Transsibir temir yo'l magistrali, Transyevropa temir yo'l magistrali, Transamerika magistrali va h.k.

Yuqorida aytganimizdek, transportning asosiy vazifasi yuk va yo'lovchi tashishdir. Quruqlik va suv yo'llaridan foydalanish darajasini belgilovchi ko'rsatkich uning yuk o'tkazish sur'atidir. **Yuk o'tkazish sur'ati** deganda ma'lum bir yo'lning yoki suv yo'lining muayyan joyidan ma'lum bir vaqtda har bir yo'nalish bo'yicha o'tadigan yuk oqimining tonnalarda ifodalangan miqdori tushuniladi.

Yuk ko'tarish quvvati – ma'lum bir transport vositasida tashishga mo'ljallangan yuk hajmi. To'rt o'qli temir yo'l vagonining yuk ko'tarish quvvati 62-65 t., daryo kemalariniki 7 ming t., konlarda ishlashga mo'ljallangan avtomobillarniki esa 120 t. dir. Dengiz supertankerlarining yuk ko'tarish quvvati 150-500 ming t.

Yo'lovchi oqimi sur'ati deganda esa, vaqt birligida ma'lum bir transport yo'lida tashilgan yo'lovchilar soni tushuniladi. Yo'lovchi oqimi sur'ati shaharlararo yo'llardan, shahar ichida va shahar atrofida ancha yuqori bo'ladi. Yo'lovchi oqimi kunning ma'lum vaqtlariga (shahar va shahar atrofida), haftaning kunlariga (shahar atrofi) va yil fasllariga qarab o'zgarib turadi.

Shahar ichida va shahar atrofida, qisman shaharlararo masofada yuk va yo'lovchi tashiydigan transport turi **shahar transporti** deb ataladi. Uning tarkibiga ommaviy transport turlari bo'lgan tramvay, trolleybus, avtobus, metropoliten, yengil avtotransport va boshqalar kiradi.

Transport ishining asosiy ko'rsatkichi yuk oborotidir. **Yuk oboroti** - ma'lum masofaga tashilgan yuk miqdori yoki yo'lovchilar sonidir (yo'lovchi oboroti). Yuk oboroti t/km.da ifodalanadi.

Yo'lovchilar, yuklar va yuk tashish vositalarining jo'nash va kelish joylari orasidagi barcha bekatlar, yo'llar hamda davlatlar **tranzit** deb ataladi.

Bir necha transport turi yo'llari tarmoqlanib ketgan joyda **transport tuguni** vujudga keladi.

Yo'llarning o'tkazish imkoniyati deganda ma'lum bir yo'l turidan (dengiz, havo, temir yo'l, avtomobil yo'li) bir sutkada o'tishi mumkin bo'lgan transport vositalari miqdori (poyezd, kema, samolyot, avtomobil) tushuniladi. Masalan, ikki yo'lli temir yo'llarning o'tkazish imkoniyati sutkasiga 150 juft poyezdga, bir yo'lli temir yo'llarda esa 30 juft poyezdga yetishi mumkin. Bunga avtoblokirovka ham yordam beradi. **Avtoblokirovka** – stansiyalar o'rtasidagi yo'llarning avtomatik svetoforlari bo'lgan blok-uchastkalariga bo'lingan qismlaridir. Bu usul ushbu yo'ldan bir vaqtning o'zida bir necha poyezdni o'tkazish imkoniyatini beradi.

Yuk va yo'lovchi oqimi zich bo'lgan, tabiiy to'siqlar bor joylarda yo'llar tunnellar orqali o'tkaziladi. **Tunnel** deganda transport, piyodalar, suv o'tkazish va boshqa maqsadlarda qurilgan yer osti inshooti tushuniladi. Jahondagi eng uzun tunnel Alp tog'idagi Simplon (19,7 km) tunneli hisoblanadi.

QURUQLIK TRANSPORTI

Quruqlik transportiga temir yo'l va avtomobil transporti kiradi.

TEMIR YO'L TRANSPORTI

U transportning yuk va yo'lovchilarni parovoz, teplovoz va elektrovozlar bilan temir yo'lda tashuvchi turidir. Birinchi temir yo'l transporti (parovoz) Buyuk Britaniyada 1825 yilda qurilgan. O'zbekistonda dastlabki temir yo'l izlari 1888 yilda Farob stansiyasidan (Turkmaniston) – Samarqandgacha yotqizilgan edi.

Temir yo'l transporti – iqlim sharoitlari va yil fasllariga bog'liq bo'lmay, hamma vaqt faoliyat ko'rsata beradi. Uning tezligi katta, yuk tashish tannarxi past. Jahonda temir yo'llarning umumiy uzunligi taxminan 1,2 mln. km, ammo uning 50 foizi oltita maydoni katta davlatlarga to'g'ri keladi (AQSH, Rossiya, Kanada, Xitoy, Hindiston, Avstraliya). AQSH temir yo'llarning umumiy uzunligi bo'yicha jahonda birinchi o'rinda turadi.

Temir yo'llarning zichligi bo'yicha G'arbiy Yevropa davlatlari va AQSh yetakchi. Temir yo'llarning zichligi deganda 100 km² maydonga to'g'ri keluvchi temir yo'l uzunligi tushuniladi. Bu ko'rsatkich G'arbiy Yevropada 10 km. ga teng. Rivojlangan davlatlarda temir yo'llarning deyarli hammasi elektrlashtirilgan va ular ikki yo'lli.

AVTOMOBIL TRANSPORTI

Avtomobil (grekcha – autos – o'zi, mobilis – harakatlanadigan, yuradigan) transporti yuk va yo'lovchi tashishda muhim ahamiyatga ega. Avtomobil yo'llari avtomobil transportining asosiy tarkibiy qismidir. Yo'llar qattiq qoplamali va gruntli bo'ladi. Ikki tomonlama avtomobil harakati uchun yaroqli bo'lgan keng yo'l **avtostrada** deb ataladi. Bunday yo'llarning muayyan bir joylarida yon ko'chalardan qo'shiladigan kirish va chiqish joylari bo'ladi. ko'ndalang o'tish jo'ylari viaduklarda yoki tunnellarda bo'ladi va avtostrada bilan kesishmaydi. Juda katta masofaga cho'zilgan avtostrada **trakt** deyiladi. Masalan, Katta O'zbekiston trakti Toshkentni Termiz bilan bog'laydi. Qattiq qoplamali yo'llar ko'pincha shosse deb ataladi, tor texnik ma'noda shosse tosh yo'lni anglatadi. Qattiq qoplamali bo'lmagan, avtomobil va ot-arava yurishi uchun yaroqli bo'lgan yo'llar **grunt yo'llari** deyiladi.

Avtomobil transporti yuk oborotining deyarli yarmi sanoat korxonalarini va qurilish tashkilotlari hissasiga to'g'ri keladi. Avtomobil transportining yuk oboroti bo'yicha jahonda AQSH birinchi o'rinda, rivojlangan mamlakatlar avtoparkining 50 foizi AQSHga tegishli.

Avtomobil transportining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- Sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini magistral transport yo'llari va vositalari bilan bog'laydi.
- Shaharlardagi va shahar atrofidagi yuklarning asosiy qismini tashiydi.
- Qisqa (100 km) va uzoq masofalarga yuk tashishda qulay.
- Yuklarni yo'llarda tushurib-ortmay, bevosita iste'molchiga yetkazib bera oladi.

SUV TRANSPORTI

Tabiiy (daryo, ko'l, dengiz, okean) va sun'iy (kanal, suv ombori) suv yo'llari orqali yuk va yo'lovchi tashiydigan transport turi. Suv transporti dengiz va daryo transportiga bo'linadi.

DENGIZ TRANSPORTI

Transportning eng qadimgi turlaridan biri, yuklar va yo'lovchilarni tashish uchun eng arzon suv yo'lidan foydalanadi (okeanlar, dengizlar va dengiz kanallari).

Dengiz transporti quyidagi xususiyatlarga ega:

- A) yuk va yo'lovchi tashish xarajatlarining kamligi;
- B) kemalarni juda katta hajmda va og'irlikda yuk ko'tara olishi;
- D) dengiz yo'llarining kemalarni cheksiz o'tkazish xususiyati.

Dengiz yo'llari quyidagi turlarga bo'linadi:

- xalqaro okean yo'llari;

- xalqaro dengiz yo'llari;
- mintaqaviy dengiz yo'llari;
- kabotaj dengiz yo'llari.

Xalqaro okean yo'llariga Tinch, Atlantika, Hind va Shimoliy Muz okeani kiradi. Yuk oboroti bo'yicha Atlantika okeani birinchi, Tinch okeani ikkinchi va Hind okeani uchinchi o'rinda turadi.

Xalqaro dengiz yo'llariga bir necha davlat o'rtasida joylashgan xalqaro yuk tashish yo'llaridagi dengizlar kiradi.

Mintaqaviy dengiz yo'llariga bir yoki bir necha davlat foydalana oladigan dengiz yo'llari kiradi.

Bir mamlakatning ikki bandargohi orasida yuk tashish **kabotaj yuk tashish** deb ataladi, va ikkita bo'linadi: tashqi va ichki kabotaj yuk tashish.

Bir mamlakatning ikki bandargohi orasidagi yuk tashish boshqa davlat qirg'oqlari orqali amalga oshirilsa, **tashqi kabotaj yuk tashish** deyiladi.

Agar mamlakat doirasidagi ikki bandargoh orasida yuk tashilsa, unga **ichki kabotaj yuk tashish** deyiladi. Agar ikki bandargoh orasidagi yuk tashish bir necha dengizlar orqali amalga oshirilsa, **katta kabotaj yuk tashish** deb ataladi.

Dengiz transportida tabiiy va sun'iy kanallarning ahamiyati juda katta. Tabiiy kanallarga tor dengiz bo'g'ozlari kiradi. Dengiz transportida muhim o'rin tutadigan bo'g'ozlarga Bosfor, Dardanell, Duvr (Pa-de-Kale), Laperuza, Koreys va Boltiq dengizidagi bo'g'ozlar kiradi. Sun'iy kanallardan Suvaysh, Panama va Kil kanallarini ahamiyati katta.

Dengiz transportining asosiy tarkibiy qismi portlar hisoblanadi. **Port** (bandargoh) – bu kemalarni turishini, yuklarni tushishi – ortishni va kemalarga xizmat qilishni ta'minlaydigan inshootlari, qurilmalari va jihozlari bo'lgan okean, dengiz va ichki suv havzalaridagi joy. Hamma dengiz va okeanlardagi portlarning soni 2,7 mingdan ortadi. Lekin **Jahon portlari** deb ataladigan, ya'ni yiliga 50 mln. t. dan ortiq yuk o'tkazadigan yirik portlar soni 30 ta dan ortiq. Bularning 11 tasi yiliga 100 mln.t.dan ortiq yuk o'tkazadi. Dunyodagi eng katta dengiz porti – Rotterdam. Niderlandiyadagi bu portning yuk oboroti 225 mln.t. Suv yo'llarida tashilgan yuk uchun to'lanadigan haq **fraxt** deb ataladi.

Jahondagi yuklarning 60 foizi dengiz transportida tashiladi. Yaponiya, AQSh va Rossiya dengiz transporti yuk oborotining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Jahon savdo flotining umumiy yuk sig'imi 420 mln.t. Eng yirik savdo floti Liberiya, Panama, Yaponiya, Gretsiya, AQSH, Rossiya, Norvegiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Fransiyada, Liberiya va Panama davlatlari savdo flotining kattaligiga asosiy

sabab, ularning bayrog'i ostida boshqa davlatlarning, jumladan AQSh, Gretsiya, Yaponiya, Norvegiya ketamalarining suzishidir.

DARYO TRANSPORTI

Daryo transporti, umuman ichki suv transporti rivojlanishi uchun tabiiy shart-sharoitlar, ya'ni kema qatnoviga yaraydigan daryolar mavjud bo'lishi kerak. Amazonka, Parana, Misisipi, Ob, Yenisey, Yanszi, Kongo va boshqa bir qator yirik daryolarning transport imkoniyati eng yirik temir yo'l magistrallari imkoniyatidan ham kattadir. Lekin bu imkoniyatdan foydalanish davlatlarning rivojlanish darajasiga bog'liq.

Shimolda joylashgan davlatlarda kema qatnovi mavsumiy bo'ladi, quyi kengliklarda (ekvatorial-tropik mintaqalarda) yirik daryolarda kema qatnovi yil bo'yi davom etadi.

Daryo kemalari temir yo'lga nisbatan ko'p yuk ko'taradi va tashiladigan yuk birligiga quvvatni deyarli 6 marotaba kam sarflaydi. Shu sababli daryolarda hajmi katta, miqdori ko'p va tez olib borish talab etilmaydigan yuklar: yog'och-taxta, neft, g'alla, binokorlik materiallari tashish qulay.

Daryo transportida magistral daryo yo'llari alohida ajralib turadi (bunga bir necha davlat tashqi savdosiga xizmat qiladigan halqaro yo'llar ham kiradi).

Daryo transportining rivojlanishi bo'yicha AQSH, Rossiya, Fransiya, Kanada ajralib turadi. Rivojlanayotgan davlatlarda daryo transporti yetarli darajada taraqqiy etmagan.

Ichki suv transportining taxminan 10 foizi, sun'iy suv havzalariga to'g'ri keladi. Ulardan eng yiriklari Yevropa (Volga – Boltiq, Oq dengiz – Boltiq dengiz, O'rta Dunay, Reyn – Mayn – Dunay) va AQSHda (qirg'oq kanali) joylashgan.

QUVUR TRANSPORTI

Quvurlar bosim ostida suyuq, gaz va qattiq (maydalangan) yuklarni tashiydigan transport turi. Vazifasiga va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ko'ra ular quyidagi guruhlariga bo'linadi: magistral (bunga xalqaro quvur yo'llari ham kiradi); mahalliy (undiruvchi, yig'uvchi, taqsimlovchi); ichki, korxonalar miqyosida (neftni qayta ishlash zavodlari, neft omborlari).

Quvurlar trassasi relyefga bog'liq bo'lmaydi, shuning uchun eng qisqa masofadan o'tkaziladi. Ushbu transport turidan yoqilg'i tashishda keng foydalaniladi (neft, neft mahsulotlar, gaz, qisman ko'mir), undan tashqari, unda suv (vodoprovod) va sut ham tashiladi. Avstriya va Shvetsiyada baland tog' yaylovlaridan sut (o'z oqimi bilan) quvurlarda tashiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari . – T.: "O'zbekiston", 1997.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983.
3. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. – М.: 1977.
4. Azimov Sh.A. Sotsial iqtisodiy geografiya: mohiyat, maqsad va vazifalar // O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy va geoeologik muammolari. – T., 1994.
5. Asanov G.R. Sotsial-iqtisodiy geografiya: termin va tushunchalar izohli lug'ati. - T.: O'qituvchi, 1990.
6. Кузнецов А.П. География. Население и хозяйство мира. – Москва, Дрофа. 2000.
7. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: Мысль, 1973.
8. Soliyev A.S., Axmedov E.A va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot. – T.: Universitet, 2003.
9. Soliyev A.S., Mahamadaliyev R.Y. Iqtisodiy va sotsial geografiya asosiy muammolari. – T.: Universitet, 2002.
10. Soliyev A.S., Safarov I. Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari. – T.: Talqin, 2003.
11. Soliyev A.S., Tojiyeva Z.N. Iqtisodiy va sotsial geografiya asoslari. Ma'ruzalar matni. - T., Universitet, 2000.
12. Soliyev A., Qarshiboyeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. – T.: 1999.
13. Soliyev A.S., Mahamadaliyev R.Y. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya asoslari. – T.: Universitet, 2005.
14. Vahobov H. Tillaboyeva M. Iqtisodiy geografiya asoslari. – T.: O'qituvchi, 2001.
15. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 7-jild, -Toshkent, 2004, b.492-493
16. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 12-jild, -Toshkent, 2006.

MUNDARIJA:

IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING OB'YEKTI, PREDMETI VA VAZIFALARI.....	3
IQTISODIY GEOGRAFIYANING ASOSIY TUSHUNCHALARI	10
IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING TARIXI, SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI	19
ISHLAB CHIQARISHNI IJTIMOIIY TASHKIL ETISH SHAKLLARI	27
ISHLAB CHIQARISHNI JOYLASHTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR.....	34
SANOAT GEOGRAFIYASI	44
QISHLOQ XO'JALIK GEOGRAFIYASI.....	49
TRANSPORT GEOGRAFIYASI	56
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	63